

Bevarande- och Utvecklingsplan

ANGEREDS KYRKOGRÄDAR

Svenska kyrkan
I GÖTEBORG
KYRKOGRÄDSFÖRVALTNINGEN

ARCHIDEA AB
VARBERGSGATAN 12
412 65 GÖTEBORG

TEL. 031-723 73 60
FAX. 031-40 40 76
WWW.ARCHIDEA.SE

ARCHIDEA
arkitektur inifrån och ut

INNEHÅLL

INLEDNING

HISTORIK

INVENTERINGSRESULTAT

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

INNEHÅLL

INLEDNING

HISTORIK

INVENTERINGSRESULTAT

BEVARANDE & UTVECKLING

INNEHÅLL

INLEDNING

SYFTE OCH MÅL.....	6
OMFATTNING	6
METOD.....	6
UPPLÄGG	6
REVIDERING	7
MEDVERKANDE.....	7
KÄLLOR.....	7
KARAKTÄRSBESKRIVNING.....	8
VÄRDEBESKRIVNING	10
RIKTLINJER.....	12

INLEDNING

SYFTE OCH MÅL

Bevarande- och utvecklingsplanen (Bou) för Angereds kyrkogårdar har utvecklats för att fungera som arbetsredskap och samlat kunskapsunderlag för den långsiktiga förvaltningen och driften av kyrkogården.

Målet är att planen skall fungera som en visuell och praktisk vägledning vid beslut som rör framtida vård och underhåll samt utveckling av kyrkogården.

Angereds kyrkogårdar skall bevaras och utvecklas med utgångspunkt från den struktur och den karaktär som finns inom de olika kvarteren.

Den övergripande målsättningen för Göteborgs kyrkogårdar är att bevarande och utveckling skall ske med utgångspunkt i varje kyrkogårds utvecklingshistoria och karaktär. När de individuella målen fastställts och beaktats minskar risken att kyrkogårdarna likriktas samtidigt som beslutsprocesser för drift och underhåll av varje kyrkogård förenklas.

OMFATTNING

Planen innehåller fakta om den historiska utvecklingen, värdebeskrivningar med tyngdpunkt på kulturhistoriska värden,

inventering av kulturgravar och växtlighet samt beskrivningar av kyrkogårdens befintliga utformning med problem och brister. I visuella planer redovisas mål- och riktlinjer samt förslag till åtgärder för bevarande och utveckling av kyrkogården.

METOD

Göteborgs stadsmuseum genomförde en inventering av Angereds kyrkogårdar 1997. Där presenterades kyrkogårdens historik och karaktärisering samt sammanfattande beskrivningar av gravvårdar tillsammans med kulturhistorisk bedömning och bevaranderiktlinjer. Detta har legat till grund för Bou 2010, som uppdaterat och vidareutvecklat underlaget. (För förstahandskällor se källhänvisning i Rapport 8).

Kompletterande okulära platsinventeringar samt arkivstudier har utförts. Planstudier har också varit till hjälp för att få förståelse för området.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings inventering av träd, som färdigställdes under 2008 har varit till hjälp för framtagandet av förslaget till utveckling av vegetationen.

Efter inledande platsbesök och tidiga förslagsskisser har en diskussion förts med ansvariga och anställda på kyrkogården. Utefter detta har idéerna reviderats och förslag för bevarande och utveckling har tagits fram.

UPPLÄGG

Bou 2010 inleds med en karaktärs- och värdebeskrivning samt påföljande riktlinjer för bevarande, följt av en kortfattad historik.

Därefter redovisas inventeringsresultaten över Angereds gravvårdstyper samt över kulturhistoriskt intressanta gravvårdar med fokus på vård och underhåll samt värdebeskrivning av de Kulturgravar som fram till och med år 2010 har återlämnats till förvaltningen. Dessutom redovisas inventeringsresultat av kyrkogården i sin helhet avseende vegetation, gångar, murar mm. Med illustrationsplaner och fotografier beskrivs och analyseras kyrkogårdens utformning, eventuella skador och brister. För att komplettera den kulturhistoriska inventeringen från 1997 har stor vikt lagts vid träd och växter vars arter redovisas i löptext, förteckningar och plankartor.

Härefter följer på motsvarande sätt förslag till åtgärder redovisade för kyrkogården i sin helhet. Bevarade historiska avtryck har beaktats vid förslagen, som exempelvis omfattar generella anvisningar för artval vid förnyelse av trädbestånd och planteringar, justeringar av gångvägar och murar samt utvecklingsåtgärder för gravvårdar av kulturhistoriskt värde.

REVIDERING

Planen bör revideras i sin helhet en gång per mandatperiod och minst vart 6:e år för att hållas aktuell. Revidering bör ske i samspråk med verksamhetsledare och personal på Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

MEDVERKANDE

Denna handling har upprättats på uppdrag av Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning. Projektet har genomförts av byggnadsantikvarie Susanne Karlsson/Maria Olovsson och landskapsarkitekt Anna Widman. Ljusarkitekt Parviz Dadgostar har medverkat i belysningsavsnitten.

KÄLLOR

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) är arkiv för Riksantikvarieämbetet, RAA och Statens historiska museer. ATA har fotografier och en del ritningar som är indelade i olika samlingar efter fasta fornlämningar, kyrkor och profana byggnader.

Hoberg, B *“Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser”*. Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och Göteborgs stadsmuseum. 1997. *Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 8, Angereds och Bergums kyrkogårdar*.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 2008, *Trädinventering*

Bucht, Eivor (red.), 1982, *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Alnarp

Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister, Angereds kyrkogård.
www.bebyggelseregistret.raa.se

Muntliga källor

Christer Mellqvist, driftschef, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

Elise Nässén, landskapsingenjör, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

Eivind Claesson, antikvarie
Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen
Västra Götaland

KARAKTÄRSBESKRIVNING

Miljö

Angereds kyrka ligger på ett höjdparti i Angereds by, där markområdet i väster fortfarande är odlat och övriga sidor är glest bebyggt av villor med tät växtlighet. Området direkt kring kyrkan utgör en typisk sockenkyrkomiljö med kyrka i västöstlig riktning, kyrkogård i två skilda delar skild av en väg, klockstapel, stigportar och skola. I närheten ligger också församlingshem, prästgård och ålderdomshem.

Övergripande karaktärisering

Väst om kyrkan och den äldre kyrkogården löper Badviksvägen i nordsydlig riktning. Denna korsas av Lexbydalsvägen i sydvästlig riktning som löper norr om kyrkan. På motsatt sida Lexbydalsvägen, nordost om kyrkan, ligger nya kyrkogården.

Den gamla kyrkogården är antagligen samtida med kyrkan (1200-tal) och har troligtvis kvar sin ursprungliga rektangulära form med kyrkan placerad mot norra kortsidan. Området omgärdas av en ca en meter bred kallmurad naturstensmur, och norra sidan är delvis planterad med en trädrad. Från de två stigportarna på väst respektive norra sidorna leder en

bred grusgång runt kyrkan, idag lagd med tillgänglighetsanpassad stengång.

Merparten av gravarna återfinns söder om kyrkan samt utmed muren i öst och syd. Ett mindre antal gravar är placerade utmed kyrkans södra och norra långsidor. Gravstenar flyttade från ursprunglig plats står mot muren i norr. Kyrkogårdens äldsta grav är från 1600-talet.

Den nya kyrkogården invigdes 1917 och ligger på Angered Storegårds mark. Den utvidgades i nordost och i sydväst 1972. En personal- och förrådsbyggnad (1972) står i det sydvästra hörnet. Ett förråd står i det nordöstra hörnet (1997). Kyrkogården omges av trädgångar med löv- och barrträd blandat. Mot vägen längs kyrkogårdens sydöstra gräns löper en granitmur. En granhäck bildar en avskärmning i nordväst.

Kyrkogården är tydligt avgränsad genom sex grusgångar. En central allé av skogslind går från huvudingången mot nordvästra långsidan där den vidgar sig till en plats omgiven av planteringar.

Flygbild över området hämtad från eniro.se

Nya kyrkogården ligger högt belägen med en storslagen utsikt.

Byggnader

Angereds kyrka på gamla kyrkogården är en salskyrka och består av tre byggnadsdelar som från väst till öst består av vapenhus, långhus med kor samt sakristia. Mittdelen är både högst och bredast, där koret är fullbrett och rakavslutat. Kyrkan saknar torn. Stenväggarna är kraftiga och vitkalkade, där långhusets norrfasad och östra gavel har ett relativt slätt putsskikt på ett ojämnt underlag, medan övriga väggar är spritputsade. Gavelspetsarna är klädda med nyare träpanel. Sadeltaket har enkupigt tegel. Vapenhusets och sakristians väggar saknar sockel, medan långhuset och korets södra och norra partier har en utskjutande naturstenssockel i varierande höjd och bredd.

På södra ytterväggen sitter en vapensten från ett tidigare gravkor. Långhusets sex fönster från 1961 är bågformiga med korspost och smårutsindelade. Vapenhusets två, små rektangulära enlufts-fönster indelade i fyra delar har ytterbågar sannolikt från 1791 medan innerbågarna är från 1991. Sakristians rektangulära tvålufts-fönster med smårutsindelning är bevarat sedan uppförandet 1930.

Vapenhuset har en utåtgående dubbel-dörr från 1961, utvändigt målad mörkt turkos utformad som en paneldörr och invändigt som en ramverksdörr med tre speglar. Koringången på kyrkans norrsida är en relativt ny utåtgående traditionsinspirerad paneldörr.

Långhusets västra gavelspets är smyckad med en plåtvimpel. Vid den östra gavelspetsen sitter en sol. Den nytillverkades 1999 som en kopia av en äldre sol. Hängrännor och stuprör är av koppar.

Stigportarna finns i den västra och norra muren. De är murade i sten och putsade med vit kalkputs, öppningen är välvd. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. I öppningen sitter en järngrind.

Klockstapeln är placerad vid gamla kyrkogårdens nordöstra hörn, delvis sammanbyggd med kyrkogårdsmuren genom en utlöpare. Byggnaden är sexkantig nedtill, konformad upp till klockorna och avslutas upptill med en överbyggnad med sadeltak täckt med enkupigt tegel. Fasaderna är klädda med rödfärgad locklistpanel upp till klockorna som hänger öppet.

F.d. skolhuset ligger norr om kyrkan på andra sidan Lexbydalvägen. Byggnaden är av trä i en våning. Det har en hög gråstenssockel, klädsel av locklistpanel, korspostfönster med spröjs i nedre bågen och sadeltak täckt med tegel.

Personalbyggnad, nya kyrkogården.

VÄRDEBESKRIVNING

Till grund för följande värdebeskrivning ligger Riksantikvarieämbetets system för kulturhistorisk värdering. Systemet bygger på en struktur med olika delbegrepp (grundmotiv) uppdelade i Dokumentvärden (den historia som kyrkogården berättar genom sin faktiska existens med byggnadstekniska, arkitektur-, byggnads-, samhälls-, social- och teknikhistoriska värden) och Upplevelsevärden (kyrkogårdens estetiska egenskaper – dess konstnärliga, traditions- och symbolvärden). Förstärkande och övergripande motiv för bevarande kan vara autenticitet, äkthet, kvalitet, pedagogiskt värde, tydlighet, sällsynthet och representativitet.

(Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, Riksantikvarieämbetet, 1998).

Kyrkogårdens kulturhistoriska värden som helhet

Den äldre kyrkogården har kontinuitet sedan medeltiden (ca 1200-tal), där kyrkan hade och har än idag ett framträdande läge i landskapet, en påminnelse om byggnadens funktion som samlande enhet bland gårdarna som sedermera kom att skiftas ut i landskapet. Övergripande struktur med murar, stigportar och grindar, gångsystem och vegetation

har en kontextuell och historisk förankring som markörer av kyrkans gränser, utvidgningar och stilideal under olika perioder med högt kulturhistoriskt, estetiskt och kvalitativt värde.

Gravanläggningarnas kulturhistoriska värden

Det gamla sättet att begrava efter gårdstilhörighet går i viss mån att utläsa på den gamla kyrkogården.

Mycket av kyrkogårdens kulturhistoriska värde är förknippat med dess höga ålder, och kyrkogården har en variationsrikedom beträffande gravvårdstyper från olika tidsepoker med början av 1600-talet fram till idag. En häll från 1600-talet samt de 1700- och 1800-talsvårdar som står samlade vid norra kyrkogårdsmuren är av omistligt värde även om själva gravplatserna är borttagna. Dessa är få och unika, och berättar med sin utformning och material om tidigare hantverkskunnande och stilideal. Från 1800-talets senare del har kyrkogården gradvis fyllts på med gravvårdar, men antalet stenar som är äldre än 1910 är relativt få i relation till antalet senare uppförda, då kyrkogården utvidgades 1917 och trycket på gravplatser minskade. Olika decennier har en tydlig stil. De tydliga arkitekto-

niska uttrycken på vårdarna har förutom kulturhistoriskt värde starkt estetiska och pedagogiska kvaliteter.

Kyrkogårdens gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som speglar bygdens befolkningsunderlag. Titlarna avspeglar väl jordbruksbygden Angered varit fram till för endast ett par decennier sedan. De vanligast förekommande titlarna på kyrkogården har med lantbruk att göra, såsom hemmansägare, arrendator, rättare, mjölnare och kvarnägare, men även handlare, sjuksköterska, kommunalarbetare, nämndeman, kantor och banmästare finns representerat. Sammantaget är detta ur ett lokalhistoriskt perspektiv mycket intressant och förstärker kyrkogårdens social- och personhistoriska värden.

Södra entrén.

Muren längs landsvägen vid nya kyrkogården.

Vy över gamla kyrkogården.

Vy över nya kyrkogården.

RIKTLINJER

Bevarandeförslaget för Angereds kyrkogårdar är i Göteborgs stadsmuseums kulturhistoriska inventering (1997) utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation samt kvarterens gravanordningar. Ett antal enskilda gravvårdar valdes därtill ut efter bestämda kriterier för att säkerställa bevarandet av kyrkogårdens karaktär (färgmarkerade på karta, sid 31) Nedan följer en uppdaterad, kompletterad och vidareutvecklad version av riktlinjerna från 1997. Dessa ämnar definiera och specificera vad inom kyrkogården som är särskilt bevarande- och eftersträvanvärt.

Det är främst angeläget att hela kyrkogården även i fortsättningen skonas från snabba och stora förändringar och att nya gravplatser anläggs på ett sätt som tar hänsyn till kyrkogårdens kulturhistoriska värden.

Riktlinjer för gamla kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av den äldre kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistoriskt synpunkt:

- Kyrkogårdens planform är ursprunglig och är därför av högt pedagogiskt och kulturhistoriskt värde. Planformen skall bevaras.
- Kyrkogården har troligen varit täckt av gräs eller äng under flera hundra år, kyrkogårdens gräsytor har därmed pedagogiskt värde och är karaktärsskapande. Gräsytor skall bevaras.
- Det gångsystem som finns idag har kvar sin karaktär från åtminstone 1791 med kvarliggande grusyta och skall heller inte förändras.
- Stigportarna från 1790-talet utgör ett omistligt inslag i kyrkogårdsmiljön och skall bevaras. Även den tillhörande muren samt övriga äldre entréer skall bevaras.
- Klockstapeln skall bevaras och bör ej genomgå väsentliga förändringar samt skall underhållas med traditionella metoder och material.
- De få äldre träd som finns kvar skall bevaras och skadat växtmaterial skall bytas ut mot liknande.

- Äldre bänkar och vattenposter skall bevaras.

Riktlinjer för nya kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av den yngre kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistoriskt synpunkt:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från anläggningstiden i början av 1900-talet. Alla gångar har grusyta och den skall bevaras.
- Muren samt den ursprungliga äldre entrén skall bevaras.
- Skadat växtmaterial skall bytas ut mot liknande.

Riktlinjer för de enskilda kvarteren på nya kyrkogården

Kvarter 1

- Kvarterets struktur är viktig att bevara som enhetlig miljö. Strukturen bygger på fem raka rader av gravanordningar som sträcker sig i kvarterets längdriktning, samt att gravanordningarna vänder sig mot mittgången i nordost.

- Gravanordningar i raden närmast mittgången (nr 22-44) har stort kulturhistoriskt intresse ur miljöhänsende och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid.
- Återtagna gravanordningar i övrigt, bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar ska detta anordnas i kistgravsformat. Placeringen av gravanordningen ska göras med hänsyn till kvarterets övergripande struktur.

Kvarter 2

- Kvarteret är det enda som fortfarande har gravanordningar från 1910- och 1920-talet bevarade. Det är av stor vikt att bibehålla dess karaktär.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat. Placeringen av gravanordningen ska göras med hänsyn till kvarterets övergripande struktur.

Generella riktlinjer för gravanordningar på gamla kyrkogården

Följande riktlinjer avser gravanordningar inom gamla delen som helhet och bedöms viktiga att beakta för att kyrkogårdens karaktärsdrag och kulturhistoriska värde skall behållas.

- Det finns en tidsmässig kontinuitet av gravstenar från 1600-talen fram till i våra

dagar bevarade. Det är av största vikt att äldre bevarade gravvårdar även fortsättningsvis tas om hand i syfte att ge en bred förståelse av kyrkogårdens ålder.

- Eventuella nytillskott av gravanordningar bör ske på befintliga tomma gravplatser. Utformning, placering samt eventuell komplettering skall göras på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Kyrkogårdsförvaltningen bör bistå med kunskap och information till nya ägare.
- Samtliga gravvårdar skall underhållas så att inte värdet minskar.

Specifika riktlinjer för enskilda gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde

Gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde skall bevaras för framtiden. De är utvalda av Göteborgs stadsmuseum (1997) efter följande kriterier.

- Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats
- Gravvårdar med ålderdomligt utseende, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom.

För dessa gäller följande:

- Den kulturhistoriska inventeringens förslag på bevarande av enskilda gravar från 1997 skall följas. Urvalet skall preciseras vid varje återtagande och eventuellt revideras i samråd med antikvarisk kompetens vart 6:e år. Antalet gravar av stort kulturhistoriskt värde skall vara praktiskt möjligt att förvalta.

- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras men kan återupplåtas. Vid uppförande av ny vård skall hänsyn tas till karaktär och äldre gravanordningar kring platsen.

- Samtliga gravanordningar äldre än 1930 har stort kulturhistoriskt värde då dessa är förhållandevis få i relation till senare gravvårdstyper. De skall bevaras, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägsnas. Ett urval skall upptas som Kulturgravar och skall inte upplåtas, och ett urval skall upptas som Övrigt och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Övrigt skall preciseras i förvaltningens gravregister.

- Ett representativt utpekade urval av gravanordningar yngre än 1930 bör be-

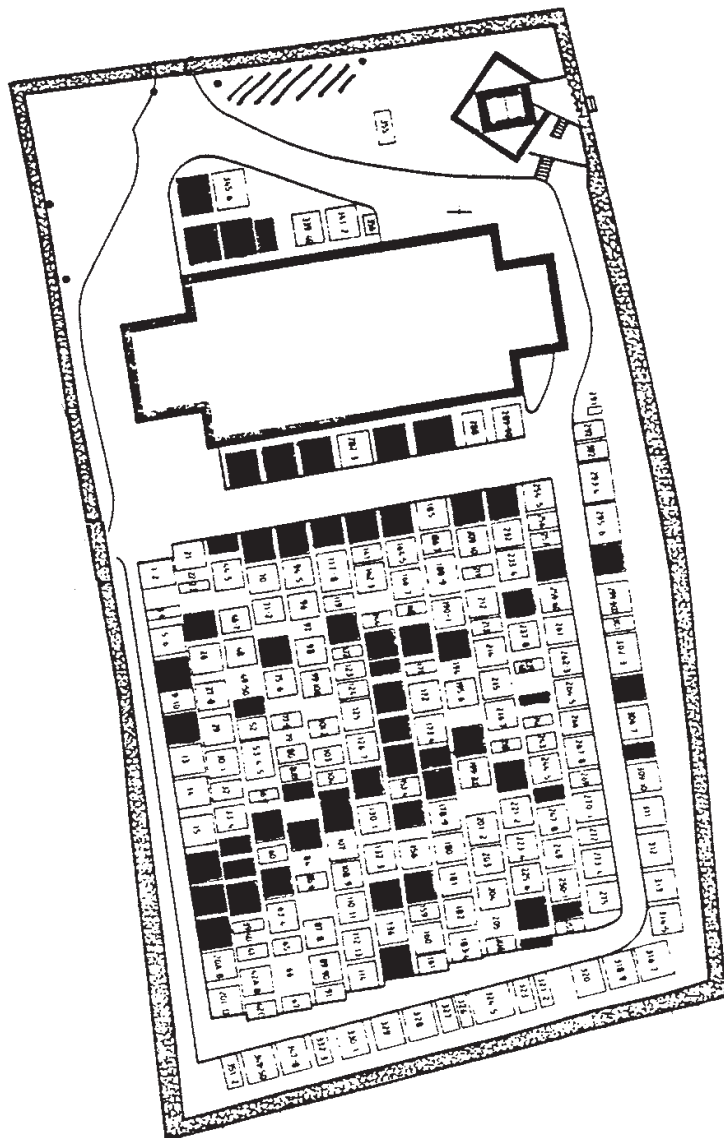
varas, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägsnas. Dessa påvisar att kyrkogården har använts under en längre period. Ett urval skall upptas som Kulturgravar och skall inte upplåtas, och ett urval skall upptas som Övrigt och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Övrigt skall preciseras i förvaltningens gravregister.

- Återupplåts gravanordningar i kategorin Övrigt skall detta göras efter genomförd dokumentation och med kunskapsberedande information samt dispositionsavtal från kyrkogårdsförvaltningen så att varsamhet efterföljs och bevarande säkerställs.
- Avlägsnande eller väsentlig förändring av gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde kräver länsstyrelsens tillstånd.
- Samtliga gravvårdar inom kategorin skall vårdas, dvs. järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, sten skall hållas fri från moss- och algpåväxt, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.

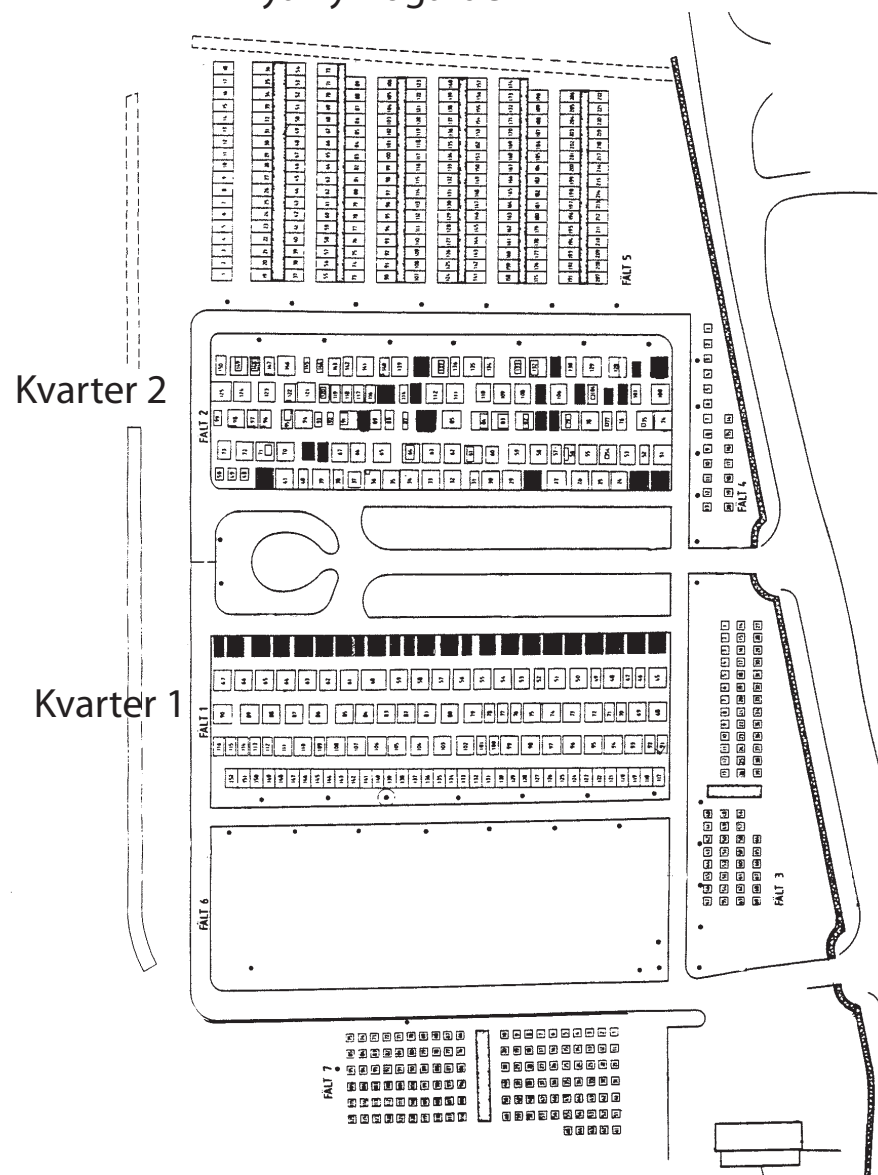
Gravar upptagna som kyrkliga inventarier i församlingen

- Lillies gravhäll utmed södra kyrkomuren. Upptagande av gravhäll som kulturgrav ska övervägas.
- Den gravhäll som sitter monterad på norra väggen under läktaren i kyrkorummet, och som tillhör köpmannen Lars J Hägers.

Gamla kyrkogården

Nya kyrkogården

Kvarter 2

Kvarter 1

Gravkartor med utpekade kulturhistoriskt värdefulla gravar på både gamla och nya kyrkogården.

INNEHÅLL

HISTORIK

ANGEREDS KYRKOGÅRDAR	18
BYGGNADER	20
KRONOLOGI	23
KYRKOGÅRDARNAS UTVECKLING I SVERIGE	24

ANGEREDS KYRKOGRÄRDAR

(Rev. av Kulturhistorisk inventering 1997, Rapport 8)

Församlingen

Stora Lundby var ursprungligen moderförsamling för Angered, Bergum, Lerum och Skallsjö. Mellan åren 1684 och 1692 bildade Angered och Bergum ett eget pastorat med Angered som moderförsamling, för att sedan återbördas till Stora Lundby. År 1865 bildade Angered och Bergum åter ett eget pastorat med Angered som moderförsamling. I samband med detta byggdes en prästgård i Olofstorp. Sedan 1967 införlivades Angered's församling i Göteborgs kyrkliga samfällighet med Bergum inom samma pastorat. I församlingen finns också kyrkorna i Hjällbo och i Hammarkullen.

Angered's gamla kyrkogård

Den gamla kyrkogården är lika gammal som kyrkan, dvs. från 1200-talet eller något tidigare, och har antagligen kvar ursprunglig form. Vissa delar av muren kan vara medeltida, men gravstenar äldre än 1600-talet finns inte. Innan 1800-talet var kyrkogården uppdelad efter släkt och särskilt indelade platser. Även om man 1807 diskuterade att begrava i den ordning folk dog är familjegravar fortfa-

rande mycket vanligt även om få gravvårdar före 1807 finns bevarade.

Från början verkar kyrkogården ha varit helt gräsbevuxen liksom många andra kyrkogårdar på den tiden. Trots att bärgning av kyrkogårdsgräset var klockarens löneförmån var det vanligt att kreatur betade inne på kyrkogården vilket var ett problem. Kanske planterades kyrkogården med träd i slutet av 1800-talet, då det finns uppgifter om ”omplanering och förskönande”. Kanske tillkom också då den trädkrans av gran som avverkades innan 1957. 1895 började man också bereda plats för familjegravar norr om kyrkan, och troligtvis rensade man då också bort många av de äldre vårdarna som fanns.

Angered's nya kyrkogård

Den nya kyrkogården invigdes 1917 och ligger på Angered Storegårds mark. Ingen originalplan finns bevarad, men en uppmättningsritning från 1962 visar en rektangulär kyrkogård med kortsidor i nordväst och sydost med omgärdning av stenmur som avslutades i halvcirkel vid entrén mot vägen i sydost. En allmäll löpte från huvudentrén upp längs den centrala gången, med ett rektangulärt gravkvarter på vardera sidor. En trädrad

stod också längs den sydöstra kortsidan. Även på denna kyrkogård växte granar på sina ställen utefter muren.

1950 byggdes första etappen av vad som skulle bli ett kapell, men som enbart kom att bli ett bisättningsrum bestående av källarplan med uppstickande pelare och ekkors på nordvästra kortsidan.

Kyrkogården utvidgades i nordost och sydväst 1972. Samma år byggdes en personal- och förrådsbyggnad. I det sydvästra hörnet tillkom ett förråd 1997.

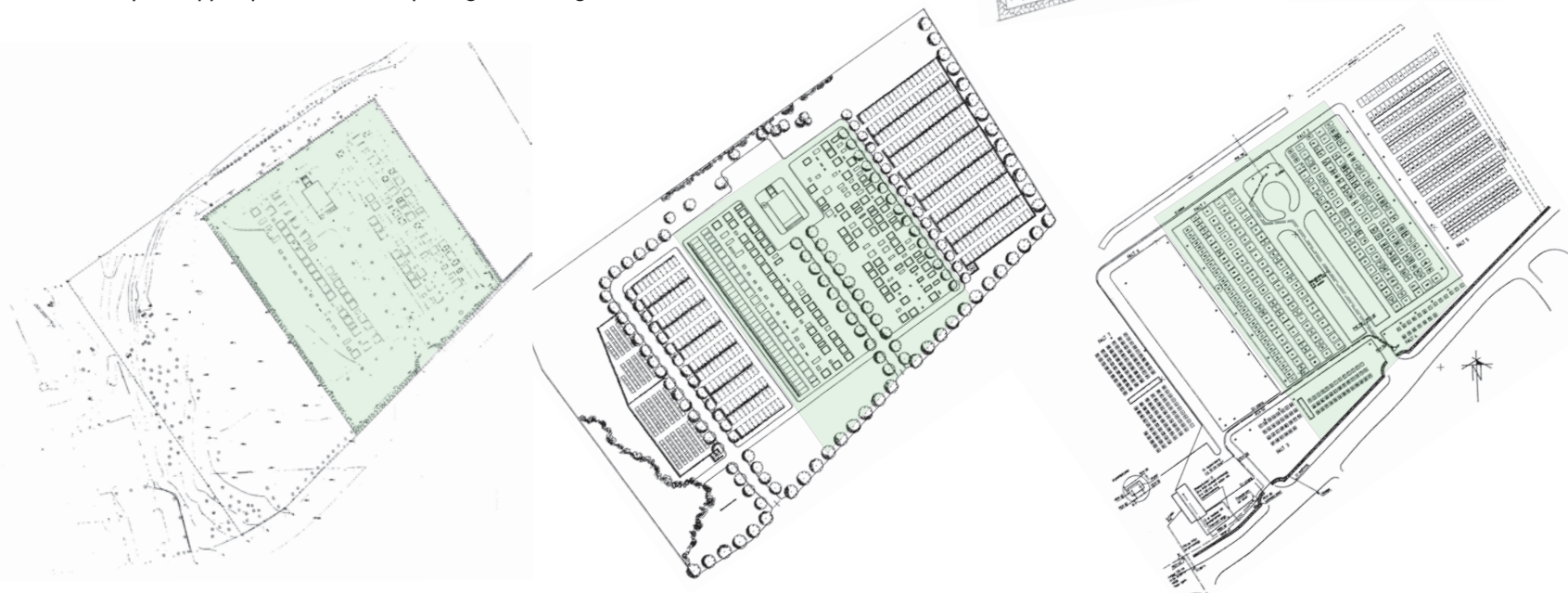
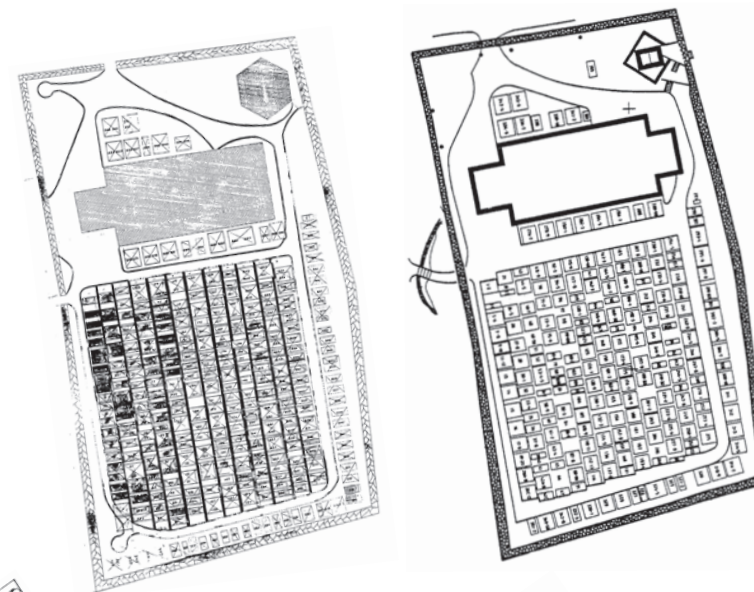
Mark från närliggande gårdar köptes in på 1950-talet, och 1972 utvidgades på bredden med ett kvarter mot nordost och två mot sydväst. Därmed togs stenmuren och granhällen ner. En kvaderhuggen mur uppfördes mot vägen, och nya granar planterades utefter de nordöstra och nordvästra sidorna. På det nordöstra kvarteret planterades rygghäckar. En personal- och förrådsbyggnad byggdes i det sydvästra hörnet.

Bisättningsrummet/kapellet revs på 1980-talet. Samma år togs rygghäckarna och allmällen ner. Den senare ersattes av en skogslindsallé 1996. Ett år senare byggdes en förrådsbyggnad i nordöstra delen.

Angereds gamla kyrkogård, sedd från sydost utan dagens täta växtlighet, ATA.
Okänt datum men tidigare än 1923 då sakristian byggdes. Av den trädgrans av gran som skall ha funnits fram till slutet av 50-talet syns inte ett spår. Istället ser man en mycket öppen plats så när som på några träd längs norrsidan.

Angereds gamla kyrkogård 1929. (Kvibergs distrikt) samt,
1996 uppmätt av Berggren och Skalle Arkitektkontor AB (Kvibergs distrikt).

Angereds nya kyrkogård uppmätt 1. 1962 av Allmänna Ingenjörbyrå AB (ATA) 2. 1972 av J. Hermansson (Kyrkonämndens centralarkiv). 3. 1995 av Berggren och Skalle Arkitektkontor AB (Kvibergs distrikt),

BYGGNADER

Angereds kyrka

Det är osäkert när Angereds kyrka byggdes. Men i Västgötalagen från 1200-talets mitt anges att det inom Vättle härad fanns fem kyrkor, varav en borde vara Angered. Kyrkan hade under medeltiden ett rektangulärt långhus och ett lägre och smalare rakt avslutat kor i öster av den typ som var vanligt under 1100-talet och början av 1200-talet. Dessutom kan den gotiskt fyrpassformade* dopfunten dateras till 1250-1280, vilken borde tillkommit efter kyrkans uppförande. Slutsatsen blir därför att kyrkan uppfördes kring 1200-talets första decennier. Den kyrka vi ser idag är dock starkt präglad av en stor ombyggnad som genomfördes 1791-94. Innan dess hade kyrkan genomgått diverse på- och ombyggnader, såsom bygget av ett vapenhus med ingång mot norr. Kyrkan skall ha tjänat som stall och magasin under orostider, och var enligt en text under altartavlan *”nästan ifrån Grundvalen förfallen...”* 1791.

Genom ombyggnaden 1791 ledd av murmästaren Anders Humbla, bevarades långhusets bredd men kyrkan förlängdes mot öster. Det ursprungliga koret och

gravkoret för familjen Lillie på dess södra sida revs, tillsammans med långhusets östgavel. Man rev också vapenhuset på långhusets norrsida och ersatte det med ett nytt med entré mot väst. Ett nytt djupare kor med samma bredd som långhuset byggdes, med en dörröppning mot norr. Kyrkan fick lika många fönster som tidigare, men öppningarna gavs en något lägre bröstningshöjd för bättre ljusinsläpp. Långhus och kor fick ett tunnvalvt innertak av trä, bemålat med himlaskyvar av Mattias Hasselberg 1793. Samtidigt målades också altaruppsats och bänkkvarter.

Bänkarna byggdes återigen om 1866, samtidigt som ett orgelharmonium installerades på läktaren. Denna ersattes dock redan 1882 av den nuvarande orgeln, byggd av S Molander och Co Göteborg.

Under perioden 1908 till 1913 reparerades kyrkan, bl.a. golv och inner- och yttertak åtgärdades. Kyrkans inredning med altartavla, altare, predikstol, tak och väggar reparerades och målades av Theodor Wallström från Lödöse. 1930 ville man dock återigen ta fram 1793 års måleri, vilket gjordes under en restaurering ledd av arkitekt Axel Forssén. Den ursprungliga altartavlan av trä upptäck-

tes bakom två altartavlor som målats på duk. Dessa altartavlor hängdes upp i kyrkorummet, medan altaruppsatsens träsmålning konserverades. Elektrisk belysningsanläggning installerades och det elektriska värmesystemet förnyades. Sakristian mot korets östsidan byggdes till, ritad av arkitekt A Roland. 1960-61 hanterades återigen målningarna under ledning av arkitekt Per Axel Nobell, där bl.a. draperimålningen på

Angereds kyrka 1923, innan fönster byttes ut och sakristia byggdes mot öst. Anders Roland 1923, ATA. Till vänster i bild skimtar något som skulle kunna vara en hängask, det vill säga ett sorgträd.

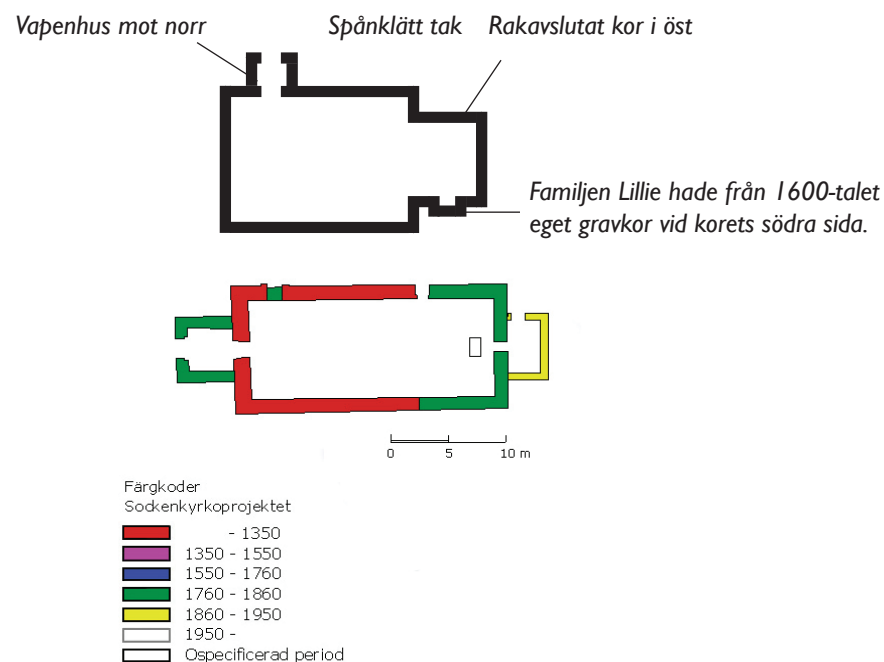
Not: Text till detta avsnitt bygger på RAÄ och Rapport 8.

* Närmare förklaring till detta ord finns i ordlistan på s. 28.

korets östvägg, framtagen 1933, målades över. Ursprungliga fönster byttes ut och vapenhusets golv byttes från betong till kalksten samtidigt som vapenhusets välvda brädtak byttes likt ytter- och in-nerdörrarna.

1991 upprättade Defyra arkitekter med konservator Karl Gutjahr handlingar över läktartrappa, orgel, vapenhusets tak, toalettrum och förråd under läktaren samt ommålning av allt utvändigt trä, inklusive fönster och dörrar. Panelen på gavlarna mot öster reparerades. Mot väster spikades ny panel utanpå den gamla. Invändigt togs de sneda blindväggar i trä som sedan 1791 givit koret en tresidig avslutning bort, för att ge plats åt nya korbänkar. Kyrkans alla golv åtgärdades. Alla invändiga ej dekor- eller motivmålade ytor målades om, med avsikt att återskapa färgsättningen från 1793.

Alla utvändiga puts- och träytor målades om 1999, samtidigt som vindflöjeln mot väster reparerades. En nytillverkad kopia av vindflöjeln mot öst sattes upp. Kyrkans tak reparerades och teglet lades om.

Ovan: Principskiss (Archidea) över kyrkan som det kan sett ut under 1600-talet, enligt uppmätning 1785. Långhuset var 13,3 m x 11,6 m och koret var 5,5 m x 8,9 m.

Nedan: Serie över hur kyrkan bebyggts under olika tider. Förlagan är hämtad från ATA, tolkad av Sockenkyrkoprojektet - Kultur och bebyggelsehistoria, RAÄ, 1996-2001.

Klockstapel

Klockstapeln nämns första gången 1671 och var då i dåligt skick. 1722 göts klockorna om och klockstapeln reparerades. Den mindre klockan kan vara från år 1544. Klockstapeln renoverades åter i början av 1800-talet, början av 1900-talet, 1960 och 1990-talet. I samband med den senare byggdes ett rum i klockstapeln för tillfällig förvaring av kyrkoinventarier.

F.d. skolhuset

Norr om kyrkan på andra sidan Lexbydalvägen vägen ligger f.d. skolhuset som är av trä i en våning. Det har en hög gråstenssockel, klädsel av locklistpanel, korspostfönster med spröjs i nedre bågen och sadeltak täckt med tegel. Byggnaden flyttades till platsen 1890 och inreddes som skola och lärarbostad och var tidigare sockenmagasin i Rösared. Skolan lades ner på 1960-talet.

Ålderdomshem och församlingshem

Söder om kyrkan och kyrkogården ligger ålderdomshemmet som byggdes 1928. Väster om kyrkan ligger församlingshemmet som byggdes 1959 och lite längre bort prästgården byggd 1962.

Klockstapeln ATA, Åke Nisbeth, okänt datum.

Kronologi							
Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa	Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa
1200-talet	Kyrkan anläggs	Långhus med rakavslutat kor	RAÄ (beb.reg)	1908	Ny altartavla		RAÄ (Beb.reg)
1250-1280	Dopfunten tillverkas	Tillskrivs Starrkärrsgruppen	RAÄ (beb.reg)	1913	Förgyllning av predikstol och altare		RAÄ (Beb.reg)
1415	Angereds socken nämns i skrift		Angereds församling	1930	Omfattande inre renovering av kyrkan	Axel Forssén	RAÄ (Beb.reg)
1584	Virket till remstyckena* fällt, kanske efter ombyggnad av kyrkan	Dendrokronologisk undersökning av Alf Bråthen	RAÄ (beb.reg)	1930	Sakristian byggs mot öst	A Roland	RAÄ (Beb.reg)
1652	Mindre reparationer av bjälkar samt utbyte av takspån.			1960-1961	Kyrkan renoveras	Per Axel Nobell	RAÄ (Beb.reg)
1692	Predikstol tillkommer	Har varit försedd med skulpturer.	RAÄ (beb.reg)	1977	Takomläggning	Taktegel och läkt byttes på långhusets norra takfall. Det gamla brädtalet bevarades och kläddes med masonitskivor.	RAÄ (Beb.reg)
1785	Uppmätning inför ombyggnad	Källa till tidigare utseende	RAÄ (beb.reg)	1991	Allt utvändigt trä behandlas, interiör om målning. Toaletterum och förråd byggs under läktaren. Omb av orgel. Blindväggar i kor tas bort. Interiör konservering m.m.	Defyra Arkitekter. Konservator Karl Gutjahr	RAÄ (Beb.reg)
1791-94	Omfattande ombyggnad	Årtal inristat på järnkrampor ovan koringång. Utförd av murmästaren Anders Humbla	RAÄ (beb.reg)	1999	Alla utvändiga puts- och träytor målas om. Vindflöjeln mot väster repareras. Nyttillverkad kopia av vindflöjeln mot öster. Kyrkans tak repareras och teglet läggs om.		RAÄ (Beb.reg)
1793	Kyrkan målas invändigt	Mattias Hasselberg	RAÄ (Beb.reg)	1917	Ny kyrkogården anläggs		Rapport 8
1791-93	Nybyggnad av vapenhus		RAÄ (Beb.reg)	1950	Ett kapell anläggs på nya kyrkogården		Rapport 8
1882	Nuvarande orgel ersätter orgelharmonium från 1866	Molander och Co Göteborg	RAÄ (Beb.reg)	1972	Nya kyrkogården utvidgas, muren rivs och ersätts med en ny.		Rapport 8
1902	Ombyggnad av golv	En gravsten som legat i mittgången hängdes upp på norra väggen under läktaren. Troligen var det vid denna tid som vapenhusets golv belades med betong.	RAÄ (Beb.reg)	1980-tal	Kapellet rivs		Rapport 8
1908-1913	Bänkar byts. Golv och inner- och yttertak åtgärdas.	Inredning repareras och målas av Theodor Wallström från Lödöse	RAÄ (Beb.reg)	1997	Förråd byggs i sydvästra hörnet av nya kyrkogården.		Rapport 8

* Närmare förklaring till detta ord finns i ordlistan på s. 28.

KYRKOÅRDARNAS UTVECKLING I SVERIGE

Fram till medeltiden begravdes de avlidna intill gården de tillhörde. Med kristendomens införande förändrades dock gravskicket. Till kyrkan kom kyrkogården att höra, vilket sågs som en helig plats och medlemmarna i varje byalag begravdes områdesvis. Så småningom delades kyrkogården upp utifrån bygdens hemman.

Någon vegetation som vi är vana vid fanns inte de första 1000 åren, det kunde finnas en ängsyta med enstaka träd som samsades om platsen med resta gravmonument av trä.

Att använda kyrkorummet för gravsättningar började också förekomma under medeltiden. Kyrkogården användes inte bara som begravningsplats utan sågs som en allmän plats där möten, sammankomster och handel kunde bedrivas. Träden fungerade som lövtäkt, vådräd och kreatursfoder och därför hamlades de med jämna mellanrum. Trädarterna var oftast alm, ask och lind. Träden på våra kyrkogårdar idag berättar således om en lång kontinuitet av tradition och kulturhistoria!

Jesper Svedberg (1653-1735) var en föregångare inom kyrkogårdsförnyelsens område. Han återupptog Luthers syn på att kyrkogården skulle flyttas ut från staden och hänvisade till Bibeln där det beskrevs hur gravplatserna låg i det fria. Svedbergs idealbild var just en trädbeskuggad ortagård med plats för andakt där träden och växterna utgjorde en påminnelse om människans eviga liv.

1805 beslöt Gustav IV Adolf att förbjuda gravsättningar inne i kyrkorummen och att ha kyrkogårdar inne i de trånga städerna p.g.a sanitära olägenheter. Även riksdagen tog ett liknande beslut 10 år senare. Nu började kyrkogårdarna planeras efter raka och symmetriska gångsystem, tydliga och regelbundna kvartersindelningar samt omsorgsfullt anlagda trädkransar. Traditionen med gravplatser inne i kyrkorna förbjöds definitivt 1874.

Storbritannien var det stora föregångslandet beträffande kyrkogårdarnas vegetation. Under 1700-talet influerades vi av dem att plantera mycket växter på kyrkogårdarna. De var med sin natursyn och kyrkogårdsromantik ett inspirationsland i sammanhanget. Sverige importerade många olika av exotiska träd till kyrkogårdarna under

mitten av 1800-talet, särskilt de hängande sorterna som förstärkte det brittiska, kyrkoromantiska temat. Till dessa räknas bl.a. hängalm, tårbjörk, hängbok, gullregn och hängask. 1800-talets industrialism präglar också kyrkogårdarna genom bl.a. materialvalet till gravvårdarna. Kors, staket och grindar utfördes av gjutet järn. Även stenhuggarna utökade sitt stensortiment. Det vi idag förknippar med äldre kyrkogårdar formades ofta i slutet av 1800-talet. De raka och symmetriskt utformade kvarteren samt vårdade gravar i enskild ägo är ett utslag av 1800-talets stadsplaneideal.

INNEHÅLL

INVENTERINGSRESULTAT

GRAVVÅRDSTYPER.....	26
GRAVAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE	28
ENSKILDA KULTURGRAVAR	28
ORDLISTA.....	28
GAMLA KYRKOGÅRDEN:	
VEGETATION	32
MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M.....	34
UTRUSTNING.....	38
BELYSNING	39
NYA KYRKOGÅRDEN:	
VEGETATION	40
MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M.....	43
UTRUSTNING	44
BELYSNING	44

INVENTERINGSRESULTAT

GRAVVÅRDSTYPER

Angereds kyrkogård är typisk för äldre landsortskyrkogårdar, där platserna närmast kyrkan använts och återanvänts fram till 1900-talet med påföljd att antalet riktigt gamla gravvårdar är få. Genom att den nya kyrkogården anlades och trycket på mark blev mindre. 1917 finns däremot vårdar från hela 1900-talet rikt representerade.

1. Den äldsta gravan på kyrkogården är Pehr Lillies tumba* i kalksten från 1600-talet, med rikt ornamenterad täckhäll avbildande herr Lillie, hustru och barn. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden och typen levde kvar fram till 1800-talet.

1. Äldsta vårdan är från 1600-talet. Tidstypisk tumba i kalksten.

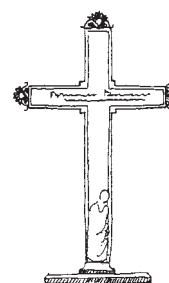
* Närmare förklaring till detta ord finns i ordlistan på s. 28.

2. Utmed den norra kyrkogårdsmuren finns gravvårdar som flyttats från ursprunglig plats. Dessa representerar olika stilar från 1700-1800-talen. Dels finns de åldersomliga lägre vårdarna, med inskriptionen IHS (Jesus Hominum Salvator/In hoc signo) överst och skåror läng stenens konturer som ramar in inskriptionen. Dels finns tidstypiska kalkstensvårdar från 1810-50 som vanligen har rundad eller spetsig avslutning, saknar utsmyckning men kan ibland ha en femuddig stjärna ovanför inskriptionen. Några mindre tunna marmorstenar från 1800-talets mitt återfinns också. Parallellt med dessa borde trävårdar förekommit, som inte bevarats.

3. Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn populärt och på kyrkogården finns flera exempel på hur dessa kunde se ut. Utmed norra muren står två vårdar utformade som ekkvistar bärande en inskriptionsplatta från 1850-talet och tre enklare kors från 1880-talet. Ute på det södra kvarteret på den gamla kyrkogården finns två staket och ett kors. På den nya kyrkogården finns ett yngre järnstaket bevarat.

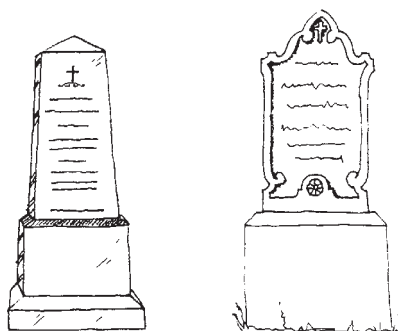

2. Äldre vårdar med längs norra muren, både i granit, kalksten och marmor.

3. Gjutjärn var populärt under 1800-talets andra hälft.

4. Från 1800-talets slut följer typiska former. Både låga och höga stående vårdar i mörk granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida förekommer. Vanligast för perioden är dock de obeliskformade* gravvårdarna som förekommer en bit in på 1900-talet, oftast i blankpolerad, mörk granit med förgylld inskription.

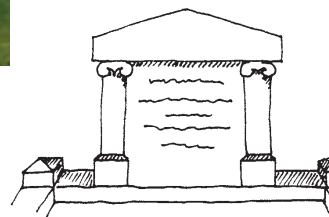
4. Både låga och höga, stående vårdar var vanliga vid 1800-talets slut, vanligast var dock den obeliskformade stenen (till vänster i bild).

5. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på gamla kyrkogården, där idag alla är borttagna. Men på den nya kyrkogården finns ett exempel. Sedum var också vanligt tidigare, men idag finns inga kullar kvar.

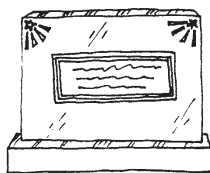

5. Buxbomshäck som ramar in gravplatsen var förr mycket vanligt förekommande. I dag är det bara denna kvar, den finns på nya kyrkogården.

6. Det tidiga 1900-talets gravvårdar är många på Angereds kyrkogårdar. Ett stort antal goda exempel på stående gravstenar med renare former, enklare typsnitt och lägre höjdmått förekommer. Två olika typer kan urskiljas. Den tidiga typen är låg och bred, ofta med slät eller grovhuggen sten i enhet med ramen. Vanlig dekor är stenkulor, urnor, avfasade eller rundade stenramar. Material i grå och gråröd granit. Den andra typen har ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. De stående vårdarna är ofta rektangulära och utformade med pelare och tempelöverstycken.

6. Två typer av stenar från 1900-talets början är vanlig på Angereds kyrkogård. Den tidiga typen är låg och bred, ofta med slät eller grovhuggen sten i enhet med ramen. Vanlig dekor är stenkulor, urnor, avfasade eller rundade stenramar. Den andra typen har ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel.

7. Vårdar från 1940-50-talen skiljer sig åt från tidigare gravvårdstyper med en allt mer stramare utformning.

8. Typiska 60-70-talsstenar, förenklade, stelare och rakare än sina föregångare.

9. Från och med 1980-90-talen har stenarna fått en mer personlig utformning.

Dekor med bladrankor, facklor, urnor m.m. Båda typer förekommer rikligt på gamla kyrkogården och främst i kvarter 2 på nya.

7. Efterkrigstiden har likartade, låga och breda gravvårdar, vanligtvis i granit med enkla smäckra stenramar. Dessa stenar från 1940-50-talen är vanliga på bägge kyrkogårdar, främst i kvarter 1 på nya. Dessa är de sista på nya kyrkogården som har stenram.

8. 1960-70-talsgravarna är mer förenklade, stelare, rakare och slätare vad gäller formspråk och typografi. Vårdarna är främst av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med något mindre mönster som utsmyckning.

9. 1980-90-talen visar en mer personlig utformning med mer asymmetriskt, rikare och originellt formspråk framställt i granit, främst i kvarter 4 och 7 på nya kyrkogården.

* Närmare förklaring till detta ord finns i ordlistan på s. 28.

GRAVAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE

Stadsmuseet pekade 1997 ut drygt 100 gravar med stort kulturhistoriskt värde på Angereds kyrkogårdar, svartmarkerade på kartan på s. 15.

Kulturgravar

Enligt utdrag ur gravregistret i juni 2010 äger Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 5 av dessa gravar med stort kulturhistoriskt värde. De har återlämnats till kyrkogårdsförvaltningen efter att privat gravrätt upphört, och kallas i registret Kulturgravar. Av dessa återstår 4. De har i enlighet med riktlinjer som angetts i den kulturhistoriska inventeringen 1997 inte återupplåtits till nya ägare eftersom risken då finns att man förlorar kontrollen över det kulturhistoriska värdet. Dessa är på kartan markerade med rött.

Läs mer om detta på utvecklingsförslag av gravanordningar på s. 59-61.

ENSKILDA KULTURGRAVAR

Nedan följer inventeringsresultat över de 4 gravar som i kyrkogårdsförvaltningens register benämns Kulturgravar. Karaktär, kulturhistoriskt värde och status samt skador och åtgärdsbehov har beaktats. Förutom skadeinventering har syftet varit att precisera det kulturhistoriska värdet av kulturgravarna och se över beståndet för att erhålla en rimlig beståndsnivå möjlig att förvalta. Gravanordningarna har bedömts och delats in i två kategorier: Kulturgravar och Övrigt.

För närmare förklaring av kategoriindelning se s. 59-61.

För vidare generella skötselråd se Göteborgs stadsmuseums rapport 8 (1997), s 85 ff.

ORDLISTA

Gotisk fyrpassform

Ett ornament som var vanlig under gotiken och framförallt vanligt förekommande i kyrkoarkitekturen. Formen kan liknas vid en symmetrisk fyrklöver utan stjälk.

Remstycken

Benämning på vågrät gående träbjälkar som understöder takstolen.

Tumba

En benämning på en grav eller gravmonument som har formen av en kista i sten. Locket består oftast av en ornamenterad häll av sten.

Obeliskformade stenar

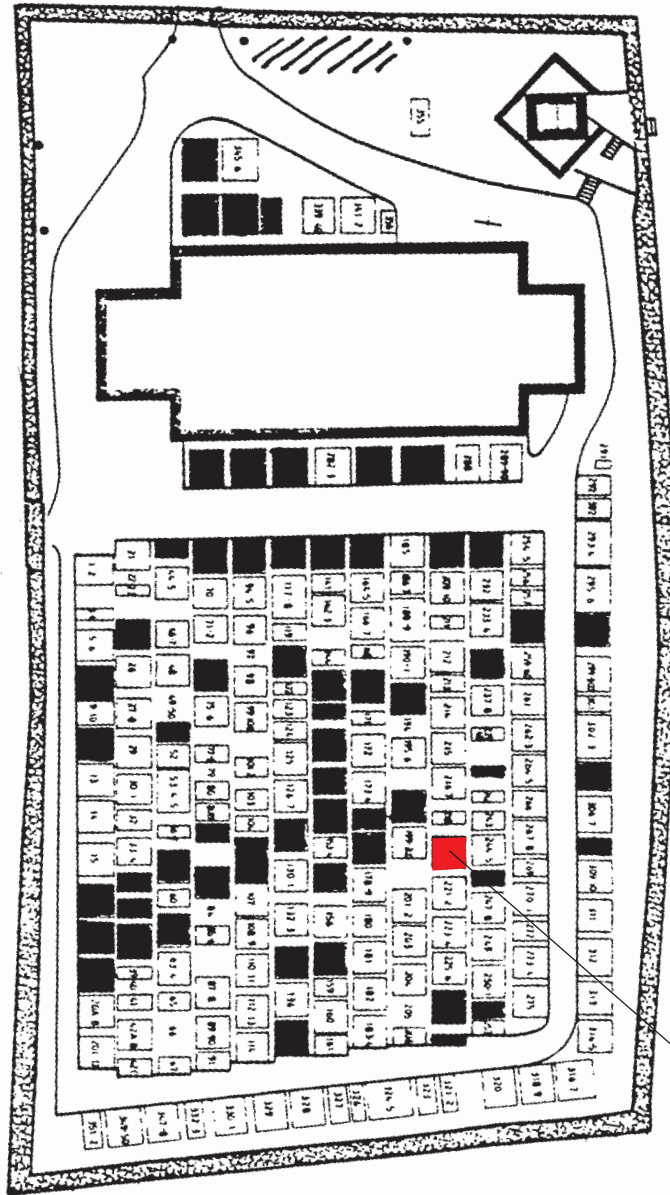
En obelisk är en hög pelare av sten, vanligtvis granit, som smalnar av uppåt, med fyrkantig eller rektangulär profil som avslutas pyramidformigt. Obeliskan är ett framträdande element i det gamla Egypten och fördes till Europa under det romerska imperiets tid och även under 1800-talet.

Klassicistisk stil

En arkitektonisk och konstnärlig stil som baseras på och hämtar inspiration från den grekiska och romerska antiken. Stilen präglas av klarhet och harmoni.

Volut

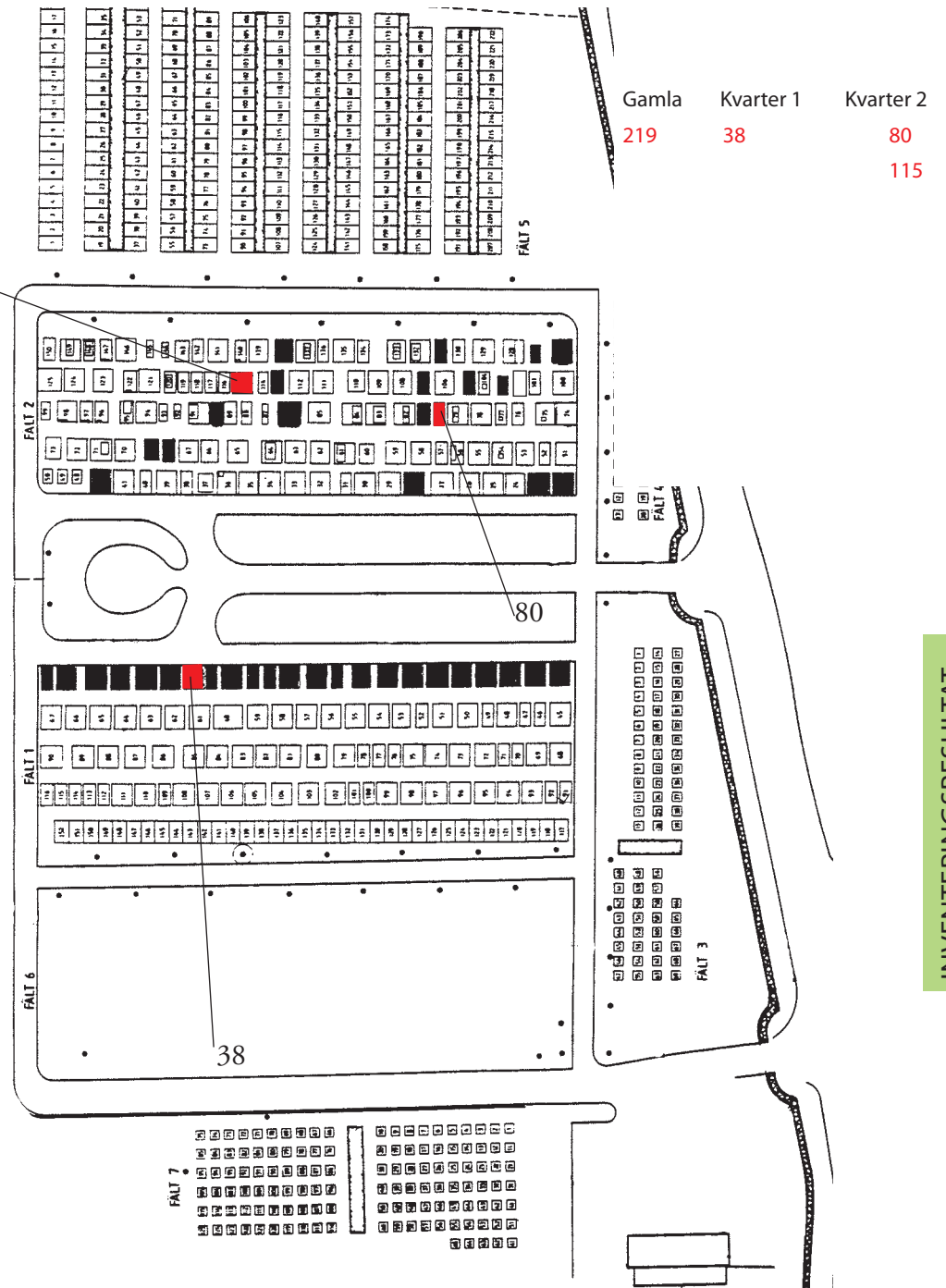
Volut är en snäckliknande arkitektonisk detalj, som påträffas dels som ornament på olika kolontyper, dels som byggnadsdel i fasader, som exempelvis på en s.k. volutgavel.

115

219

Kulturhistoriskt värdefulla gravar på Angereds gamla och nya kyrkogård. Svart markering visar gravar av kulturhistoriskt värde under privat förvaltning. Röd markering visar Kulturgravar under kyrkogårdsförvaltningens förvaltning.

Grav 219 (Kulturgrav)

Karaktärisering: Spetsbågig sten, högrest med grovhuggna sidor. Framsidan är polerad, försänkt inskription och inramande linje vid ytterkanter. Stenen avslutas i ett försänkt kvarter där en dekor i form av en bladranka framträder. Stenen står på en bas av mörk granit och har en stenram av samma material, ramen är fylld med grus.

A.M. ALFRED
JOHANSSON
f. 4/6 1861 d. 11/8 1910
HUSTRU
KRISTINA
f. 1/6 1861 d. 26/1 1938

Kulturhistoriskt värde och status: Gravstenen är av klassicistiskt* snitt. Vården är miljö- och karaktärsskapande för kyrkogården (hög och ålderdomlig) tidstypiskt utförande. Upptagen som kulturgrav: skall ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Inga synliga skador. Ingen åtgärd, gott skick.

Grav 38 (Kulturgrav)

Karaktärisering: Låg vård i rektangulär form. Modernistisk sten i gräröd granit med tidstypiska mjuka former. Försänkt bakgrund skapar textplatta och med utskjutande text. Vården har en smal utskjutande inramning och utskjutande ornament i form av kors och växtornament. Stenen står på rak stenram. Har fyllnad av stengrus.

Emil Karlsson
f. 1877 d. 1952
Hustrun Emilia
f. 1883 d. 1962

Familjegrav

Kulturhistoriskt värde och status: Vård utförd i tidstypiskt formspråk. Representativ för den yngre kyrkogården. Miljö- och karaktärsskapande (material och höjd), arkitekturhistoriskt värde (form). Kulturgrav: skall bevaras och ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Inga synliga skador. Stenen något smutsad, åtgärdas på sikt. Gott skick

Grav 80 (kulturgrav)

Karaktärisering: Låg sten som utgör gavel till rundad stenram. Av grå granit. Stenen har rundat avslut med volut* på sidorna. Försänkt svartmålad inskription. Ramen är förstärkt med rakt avslutade hörn. Har grusfyllning.

Änkan Gustava Andersson
f. 21/2 1844 d. 8/5 1930
Angered

Kulturhistoriskt värde och status: Är tidstypisk i sin utformning, låg och bred med sammanhörande ram. Är miljö- och karaktärsskapande.

Skador och åtgärdsbehov: Gott skick, ram och vård bevuxen med lav bör ses över kontinuerligt.

Grav 115 (kulturgrav)

Karaktärisering: Klassicistisk* gravsten i grå granit. Stenen är låg med en rektangulär form. Stenens kröns av en tempelgavel som bärs upp av två pilastrar som ramar in stenen på båda sidor. Försänkt inskription. Stenen vilar direkt på en rak ram med förstärkta, valmade hörn.

Hemmansägaren Petter Andersson
Gunilse
f. 5/12 1837 d. 24/1 1926
Hustru Eva Maria
f. 11/5 1848 d. 16/7 1932

Kulturhistoriskt värde och status: Mycket tidstypisk gravvård från tidigare delen av 1900-talet. Starkt klassicistisk* sten med sammanhängande ram. Är representativ för sin tid och för nya kyrkogården. Miljö- och karaktärsskapande (låg med sammanhängande ram). Socialhistoriskt värde (titel). Kulturgrav: skall ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Inga synliga skador. En del påväxt av lava som kan tillta. Eventuell åtgärd på lång sikt, bör ses över kontinuerligt.

* Närmare förklaring till detta ord finns i ordlistan på s. 28.

VEGETATION

GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Angereds gamla kyrkogård är ganska sparsamt bevuxen. Dock kan den uppfattas som lummig tack vare grönskande partier öster och söder om kyrkogården.

Inramning

Delar av trädkrans finns längs östra sidan i form av tre tallar, ett fågelbär och en alm, samt i nordvästra hörnet där tre relativt unga lönnar står.

Längs norra muren växer små kvastar av olika prydnadsbuskar som syren (vit) och forsythia. Längs östra muren växer rosenspirea, stefanandra och kaprifol samt ormbunkar.

Övriga träd

Utanför muren på var sida om västra entrén står två unga glanshäggar.

Övrig vegetation

Kyrkogårdsmuren är på sina ställen rikligt bevuxen med sedum, violer, ormbunkar, kaprifol m.m. vilket är mycket dekorativt.

En rhododendronbuske växer invid kyrkan vid dess sydöstra hörn.

På gravarna växer relativt sparsamt med vedartad växtlighet. På några gravar står buxbomsklot eller thujor i par, annars växer här främst sommarblommor, men även en del perenner som funkia och näva.

Vitbrokig funkia på en av gravarna.

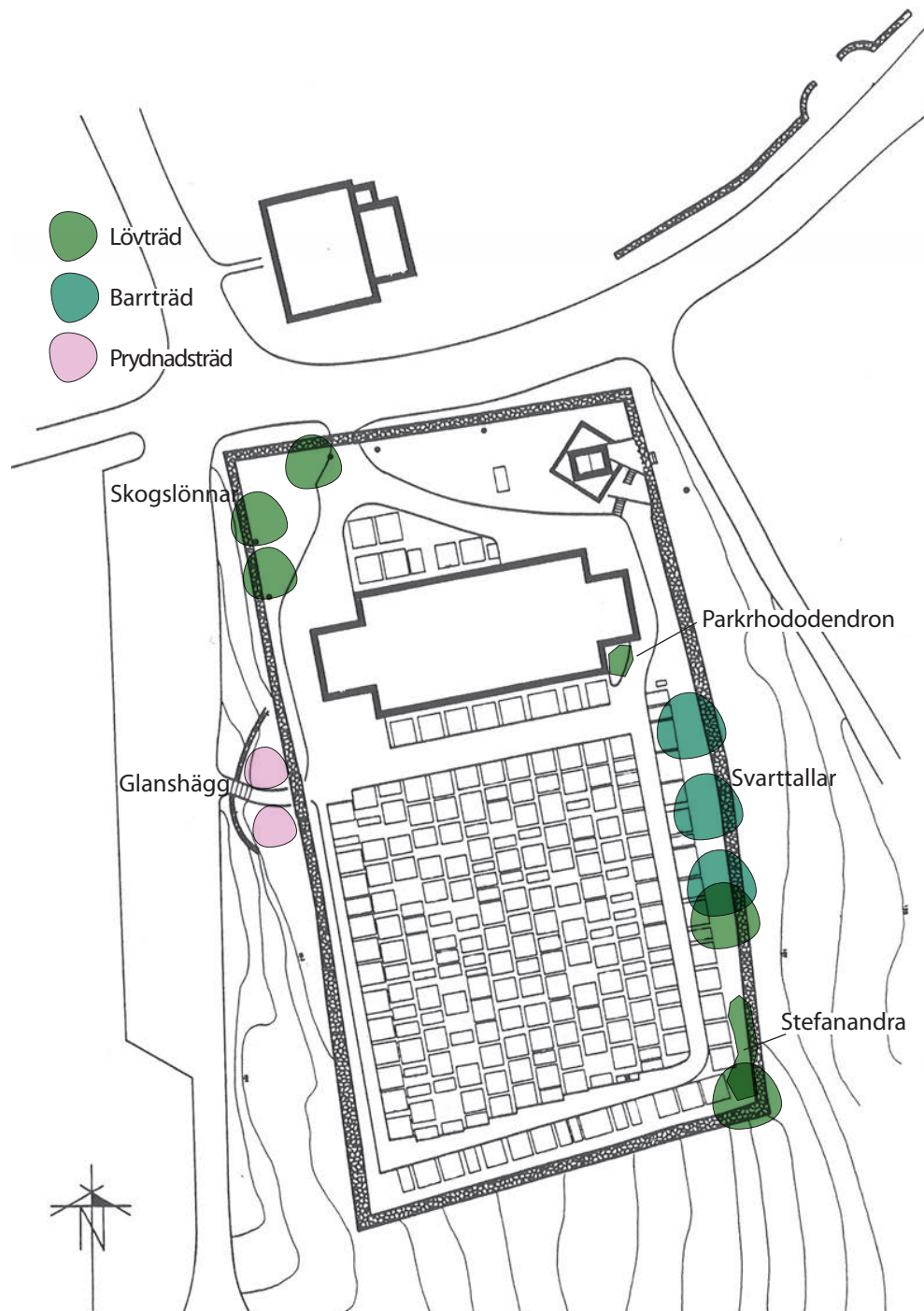
Trädradav tresvarttallar och ett fågelbär längs västrasidan.

Stort bestånd av stefanandra vid östra muren.

Violer och sedum på kyrkogårdsmuren.

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M. GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Murverk

Kring hela gamla kyrkogården går en mur av natursten. Muren ser olika ut på olika sträckor vilken kanske beror på att den är murad vid olika tillfällen. På flera ställen är den bevuxen med mossor sedum och små örter till exempel violer.

Entréer och grindar

I muren finns två stigportar som utgör de två huvudentréerna. Båda stigportarna har tillhörande grindar i smide. Norra entrén är försedd med dubbelgrind och den västra entrén med enkelgrind. Båda grindarna är dock avsatta och står bredvid. En tredje entré är belägen bakom klockstapelns där en trappa leder upp och över muren.

Norra entrén. Grindarna står lutade på var sida om stigporten.

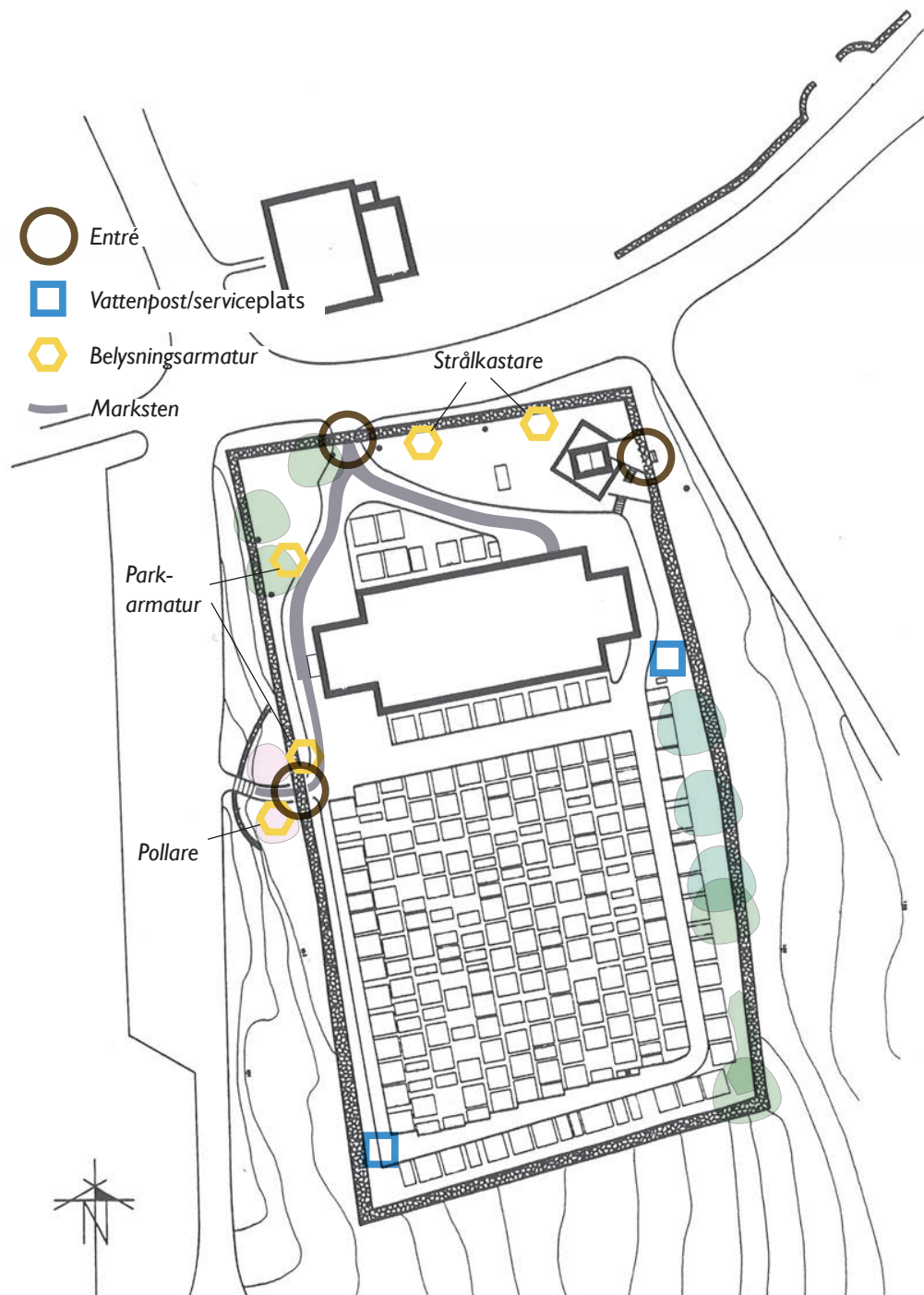
Ena grindhalvan tillhörande västra entrén.

Lilla entrén bakom klockstapelns.

Trappor som leder upp till klockstapelns ingång och ut från kyrkogården.

Muren är mycket bred på södra sidan, och mycket mossbevuxen.

Muren har på västra sidan kompletterats med en liten terrassmur nedanför stigporten som utgör entrén. Hitom entrén är muren sammansatt av regelbundna block medan stenarna på andra sidan är oregelbundna.

Trappor

Entrén vid västra sidan är försedd med en äldre naturstenstrappa i stödmuren. För att ytterligare minska lutningen på gången har man fram till och med stigporten på senare tid lagt till ytterligare några trappsteg i betong.

Vid klockstapeln leder en trappa i tre delar upp över muren och ut. Trappstegen består av hela block huggna i natursten.

Räcken hör till alla trappor som har fler än tre steg, undantaget trappan i västra stigporten. Räckena är av enkelt utförande, i svartlackerat smide eller i en modernare modell med grövre rör i svartlackerad metall.

Gångar och markbeläggning m.m.

Gångarna är täckta med ett rödaktigt krossmaterial. På några ställen ligger detta i mycket tjocka lager. Gruset har från kyrkogårdens båda huvudentréer till kyrkans båda ingångar kompletterats med markbetong i en ljusgrå ton.

En naturstenstrappa leder upp till västra stigporten. På vänstra sidan sitter ett enkelt räcke i smide.

I trappan precis vid västra stigporten har ett trappsteg i granit kompletterats med två steg i betong.

Delar av den naturstenstrappa som leder upp över muren i nordöstra hörnet, vid klockstapeln. Nedre delen är försedd med äldre smidesräcke, medan de två övre trappdelarna har fått ett nyare räcke i svartlackerad metall.

Stråket av markbetong som gjorts i grusytorna.

Gångar och gravar är ofta belagda med samma material.

UTRUSTNING GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Bänkar/soffor

Ett par fasta soffor av mycket enkel modell i trä och metall finns på kyrkogården.

Skyltar

En informationstavla står på utsidan av östra muren.

Vattenposter/serviceplats

En vattenpost/serviceplats finns vid muren i sydvästra hörnet. Bakom kyrkan finns ett betongkar med tillhörande kran.

Informationsskylt utanför östra muren.

Vattenkaret vid västra muren.

En av två bänkar på gamla kyrkogården.

Vattenpost i nordöstra hörnet.

BELYSNING GAMLA KYRKOGRÅDEN

Två enkla armaturer monterade på stolpar av galvat stål finns på kyrkogården.

Utanför den västra entrén står en belysningspollare i galvat stål. Fyra strålkastare monterade på två stopar riktas mot kyrkans norra sida. Dessa tillhör församlingen.

Belysningen på vägarna som går utanför kyrkogården ger förmodligen relativt mycket spilljus åtminstone på delar av kyrkogården.

Kyrkogårdens armatur.

En av strålkastarna vid norra muren.

Belysningspollaren vid västra entrén.

VEGETATION NYA KYRKOGÅRDEN

Inramning

Angereds nya kyrkogård saknar en sammanhängande inramning. Norra långsidan och västra kortsidan är planterad med granar bakom dessa finns skogslik natur som gör att avskärmningen på dessa sidor är mycket kompakt. Östra långsidan är relativt nyligen planterad med en klippt thujahäck som tillåter utblickar över det omgivande landskapet. Södra långsidan, sidan som löper längs vägen är planterad med kortare rader och grupper av träd av olika art och sort.

Alléer och trädrader

Tre parallella alléer finns idag på kyrkogården. Från huvudentrén och upp mot platsen där kapellet tidigare låg går en relativt nyplanterad lindallé där individerna uppvisar ganska stora variationer. Alla är troligtvis inte samma art. På var sida om denna går äldre almalléer (hörsholmsalm). I alla alléer finns luckor där individer saknas.

Rödblommig hästkastanj längs kyrkogårdsmuren

En av almalléerna.

Lindallén från huvudentrén till kapellplatsen. Här syns också den omgärdande syrenhäcken.

INVENTERINGSRISULTAT

Trädgrupper och solitära träd

En talldunge växer i södra hörnet och en björkdunge i det norra.

Häckar

Den tidigare nämnda thujahäcken längs nordöstra sidan, har ersatt en hög granhäck.

Rygghäckar av liguster finns i kvarteret längst mot väster, samt mindre avskärmande häckar av spirea och tuja vid materialgård och kring avfallstunnor.

En friväxande syrenhäck (ljuslila) är planterad kring den ovala plats där kapellet tidigare låg.

Övrig vegetation

Växtlighet på gravarna består främst av sommarblommor, perenner och mindre vedartade buskar. Ingen iögonfallande växtlighet finns på kyrkogården.

Även på den nya kyrkogårdens mur växer sedum och mossa vilket ger ett grönt intryck.

Granridå längs ena långsidan

Talldungen i södra hörnet

Rygghäck av liguster i kvarter mot väster. I bakgrunden syns delar av koreagransridån som utgör kyrkogårdens västra gräns.

Björkdungen i norra hörnet. Under björkarna har man en fantastisk utsikt. Till höger om björkarna syns thujahäcken.

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M. NYA KYRKOGRÅRDEN

Murar

En strikt utformad rubbelmur sträcker sig längs södra långsidan. Muren är kallmurad och är försedd med halvcirkelformiga insvängningar vid de två entréerna.

Entréer och grindar

Två entréer med grindstolpar av natursten huggna i ett stycke. Entréerna är försedda med pargrindar i ljust gråmålad metall. De är båda gjorda i smide. Den äldre är förmodligen från kyrkogårdens uppförande 1917 och den västra grinden är mer modernistiskt utformad, troligen från 1972 då den gamla muren revs och en ny anlades i med större utbredning.

Gångar och markbeläggning m.m.

Gångarna mellan kvarteren på den nya kyrkogården är belagda med rött krossmaterial och breda nog för biltrafik. Själva gravkvarteren saknar gångar, där går besökarna på gräset.

Platser

Den cirkelformiga plats där kapellet tidigare stod fungerar idag ungefär som en berså. Här finns också en vattenpump och soptunnor.

Den västra av grindarna förmodligen gjord då muren upprättades 1972.

Alla gångar på nya kyrkogården är belagda med ett rödaktigt krossmaterial.

Den östra av grindarna, är troligen ursprunglig och satt i den äldre muren, riven 1972.

Nya kyrkogårdens huvudentré och mur.

Nya kyrkogårdens huvudentré och mur.

Kapellplatsen.

UTRUSTNING NYA KYRKOGÅRDEN

Bänkar/soffor

Två olika modeller av bänkar finns på kyrkogården, dels fastgjutna soffor av enkel modell i trä och metall och dels lösa soffor med träsits och metallram.

Den fasta bänkmodellen

Skyltar

Skyltar som visar kvartersnummer av sedvanlig modell i trä med metallsiffra finns.

Vattenposter/serviceplatser

Finns på tre ställen; vid de båda entréerna och vid platsen där kapellet en gång stod.

Den lösa bänkmodellen, här vid kapellplatsen.

BELYSNING NYA KYRKOGÅRDEN

Angereds Nya kyrkogård saknar helt belysning.

Vattenposten vid huvudentrén omgärdas av kyrkogårdsmuren samt en thujahäck.

På platsen där kapellet tidigare stod finns idag en vattenpost.

Kvartersskylten är i trä med siffra av metall.

- Entré
- Vattenpost/serviceplats

INVENTERINGRESULTAT

INNEHÅLL

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

ALLMÄNT 48

GAMLA KYRKOGRÅRDEN:

VEGETATION 50

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M..... 52

UTRUSTNING 53

BELYSNING 53

NYA KYRKOGRÅRDEN:

VEGETATION 54

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M..... 56

UTRUSTNING 57

BELYSNING 58

GRAVANORDNINGAR..... 59

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

ALLMÄNT

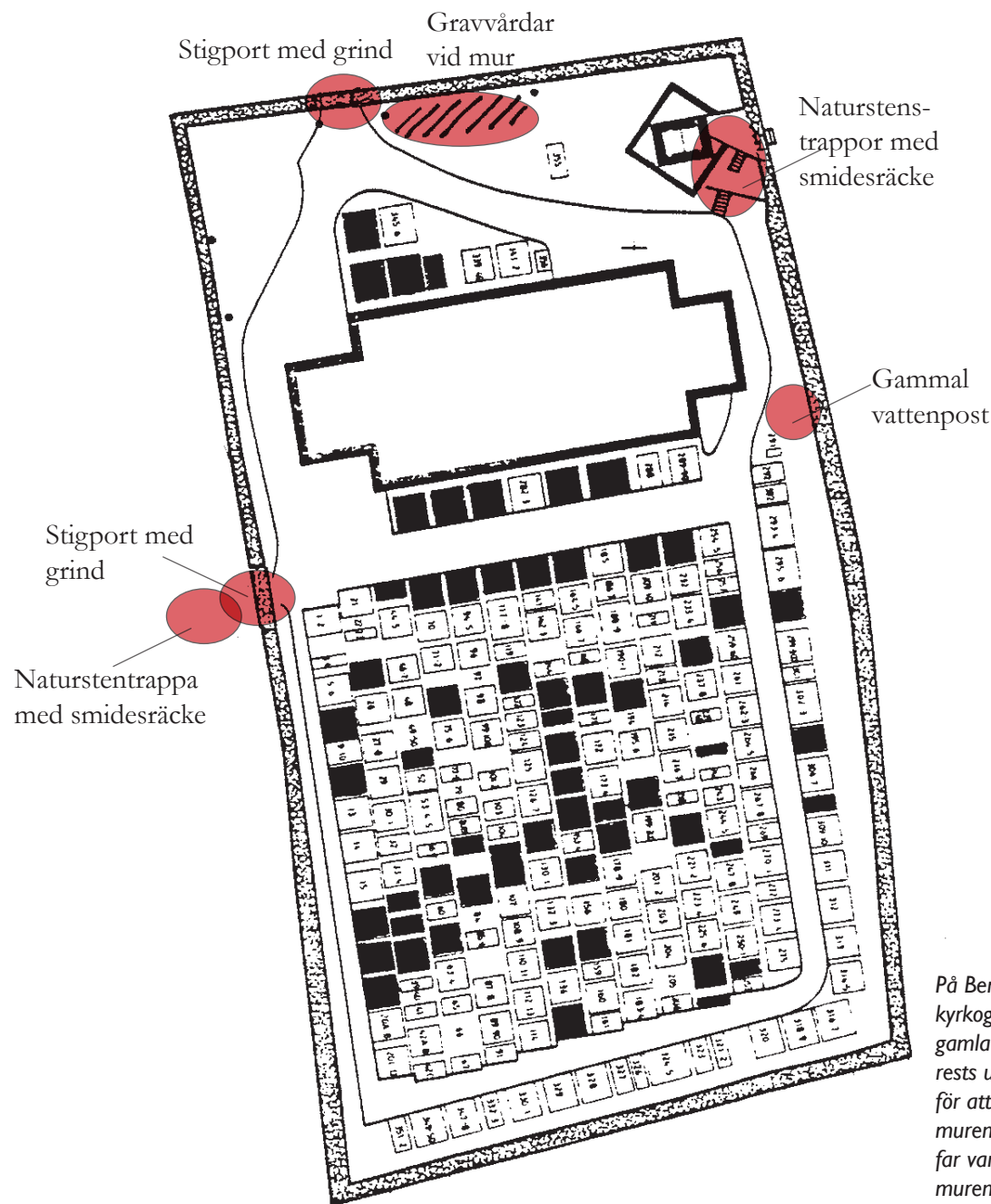
Kyrkogården har många värdefulla kvaliteter både ur kulturhistorisk och estetiskt perspektiv.

I bebyggelseregistrets (RAÄ) värdering av Angereds kyrkogårdar framhävs:

- Kyrkomiljön består av kyrka, kyrkogård i två skilda delar, klockstapel, stigportar och skola, i närheten ligger också församlingshemmet, prästgården och ålderdomshem.
- På den äldre kyrkogården går sättet att begrava efter gårdstillhörighet ännu att utläsa.
- Kyrkogårdens grusgångar, stigport, klockstapel och smidesgrindar är av särskilt värde
- Exteriören hämtar sina viktigaste karaktärsdrag ur kyrkans medeltida ursprung samt 1700-talets omdaningar.
- Det medeltida murverket utgör ett historiskt dokument.

Vad gäller utvecklingen av kulturmiljön på Angereds kyrkogårdar består den främst av ett aktivt bevarande genom underhåll i förhållande till de riktlinjer som beskrivs på sid. 12-15.

Det är viktigt att kyrkogårdens kvaliteter inte utarmas på grund av sänkta skötselkrav. Vissa skötselmoment kan inte rationaliseras bort utan att kulturhistoriska eller formmässiga värden försvinner. Exempel på hotade attribut är grusgångar, smidesdetaljer, osv.

KULTURMILJÖVÄRDEN MED UNDERHÅLLSBEHOV

- Stigportarna är mycket viktiga för kyrkogårdens ålderdomliga karaktär, de ska bevaras. Den något hårda putsen som stigportarna är täckta med börjar flagna. Detta bör ses över.
- Vid inventeringstillfället var grindarna vid den norra entrén avhängda och stod lutade mot muren. Dessa bör, om detta inte redan är gjort, återsättas på sin ursprungliga plats.
- Allts smide, såsom räcken och grindar är i gott skick. Bör ses över regelbundet så att de inte börjar rosta.
- Gravvårdarna utan grav invid norra entrén bör ses över; vårdar av gjutjärn bör rostskyddsbehandlas och målas, flertalet vårdar lutar och är övervuxna av vegetation. Gravvårdarna kan med fördel rättas upp och stå i ordnade rader som gjorts på Bergums kyrkogård. Dock bör denna åtgärd kompletteras med en informationsskylt som informerar om gravvårdarna så att de inte förväxlas med riktiga gravar.
- Den gamla vattenposten/karet längs kyrkogårdens östra mur är karaktärsskapande och ska bevaras. Kontinuerlig översyn bör genomföras så att den inte vittrar sönder.

På Bergums kyrkogård har gamla gravstenar rests upp istället för att lutas mot muren. På så sätt far varken de eller muren så illa.

VEGETATION GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Gamla kyrkogården verkar för det mesta ha varit glest planterad, ett karaktärsdrag som kanske bör bevaras. Det gamla fotot på sidan 19 visar dock att norra sidan har varit planterad med träd.

Inramning

Delar av trädkrans finns längs östra sidan samt i nordvästra hörnet där några nyplanterade lönnar står. Komplettering kan bli svår på grund av platsbrist. En idé är att utöka beståndet av prydnadsbuskar längs norra och östra sidan. Foton på sid 20 och 22 visar en betydligt mer lummig kyrkogård än dagens och framförallt buskar verkar vara ett tydligt inslag.

Förslag på buskar:

Paradisbuske, *Kolkwitzia amabilis*

Olvon, *Viburnum sp.*

Deutzia, *Deutzia sp.*

Syren, *Syringa vulgaris*

Övriga träd

Kyrkogården är mycket trång, det finns inte mycket plats för träd, men någonstans kanske finns en lucka för ett sorgträd. Ett sorgträd är en hängande variant av en trädart. Denna tradition som är utdöende är viktig att bevara.

Förslag på sorgträd:

Hänghassel, *Corylus avellana 'Pendula'*

Tårbjörk, *Betula pendula 'Youngii'*

Hängask, *Fraxinus excelsior 'Pendula'*

(Ask kan dock drabbas av askskottsjukan och bör användas med försiktighet)

Övrig vegetation

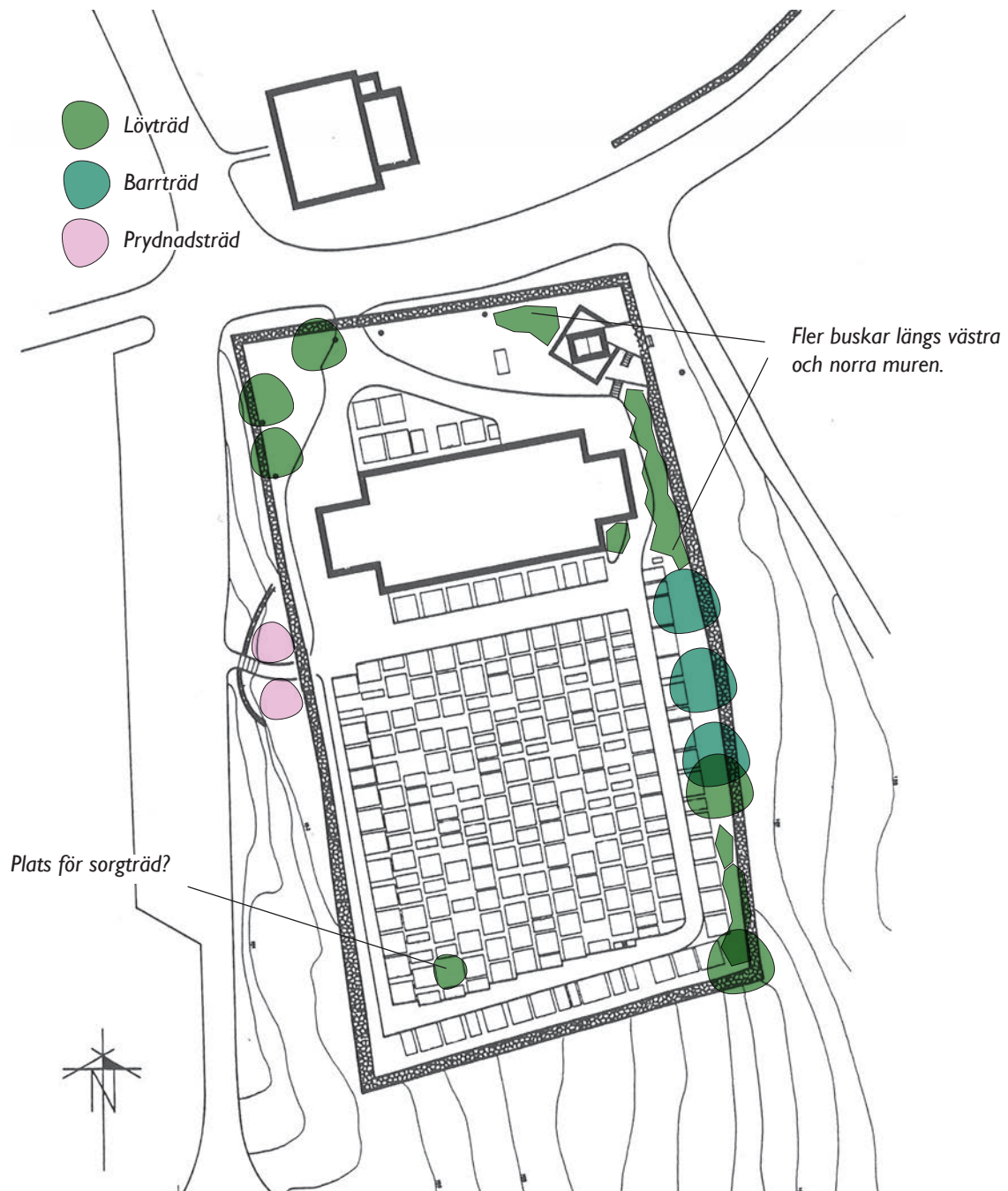
Den örtartade vegetationen på och intill kyrkogårdsmuren är ett mycket vackert inslag som dessutom bidrar starkt till den biologiska mångfalden. De utgör inte heller någon risk för muren. Inte heller kaprifolen bör utgöra någon större risk.

Buskbeståndet längs östra muren kan förnyas.

Även buskbeståndet längs norra muren kan förnyas, eventuellt i samband med att gravstenarna får en mer ordnad uppställningsplats.

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M. GAMLA KYRKOGRÅDEN

Entréer och grindar

Det är av högsta vikt att bevara stigportar och smidesgrindar. Grindarna bör sättas tillbaka på sin plats.

För smidesgrindarna gäller löpande underhåll där rost, smuts och upphängning kontrolleras regelbundet. Ofta är materialet i bättre kondition än det kan förefalla då rost kan ge ett felaktigt intryck av svåra skador. Ambitionen bör vara att bevara det befintliga materialet i så stor utsträckning som möjligt och ge det den behandling som krävs för att det ska kunna bevaras. Ofta gäller traditionella material och metoder. Vid renovering skall skonsam slipning, grundskydds-målning (mönjefärg) och slutstrykning genomföras. Företrädevis bör matt linoljefärg användas med bättre resultat än blank lackfärg.

Gångar och markbeläggning

Den nyligen tillkomna betongstigen i befintlig grusyta utgör problem på flera

sätt. Tillgänglighetsmässigt är lösningen inte optimal eftersom grus kommer att hamna på betongen och utgöra en risk för fall. Man kan också ifrågasätta sträckningen bort till västra entrén som ändå inte är tillgänglighetsanpassad med sina trappor. Ur kulturhistorisk synvinkel hör denna typ av markbeläggning inte hemma på en medeltida kyrkogård. Man bör anpassa materialval till redan befintliga material och platsens karaktär.

Gångarna är idag, förutom nämnda betongtillägg, belagda med grus och det är viktigt att de bevaras som sådana. Dock har gruset samlats på några platser och bildat drivor. Ur både skötsel- och tillgänglighetssynpunkt är hårdpackade ytor att föredra.

Murverk

Murverken på kyrkogården är mycket viktiga att bevara. De är vackert uppbyggda med natursten, och skall förbli kallmurade. Behövs mot förmodan extra förstärkning skall mjukare bruk såsom hydrauliskt kalkbruk användas. Uppstår

partier med stenbortfall bör en stenläggare åtgärda problemet.

Trappor

Vad gäller trappor på den gamla kyrkogården är det vid förändring och underhåll lämpligt att anpassa nytt material till befintliga dimensioner och karaktär. Byts delar ut då och då utan tanke på helheten riskerar kyrkogården att standardiseras.

UTRUSTNING GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Bänkar/soffor

Det finns bara två stycken soffor och beståndet kan därför gärna utökas. Nya soffor bör ur tillgänglighetssynpunkt ha både rygg- och armstöd.

Skyltar

Orienteringsskyltar med kvarters- och gravnummer saknas och placeras till exempel i anslutning till huvudentrén och i varje kvarter.

Även kvartersskyltar saknas. Dessa bör vara tydliga med ordentlig kontrast mellan siffra och bakgrundsplatta för att underlätta för besökare med nedsatt syn.

Serviceplatser/Vattenposter

Här finns två stycken, båda är viktiga att bevara. Den ena vattenposten består av ett betongkar, som kan behöva ses över med jämna mellanrum. I anslutning till detta finns också små stödmurar uppmurade av storgatsten som har börjat spricka och mindre stenar har fallit ur. Dessa bör lagas för att inte ge ett förfallet intryck.

BELYSNING GAMLA KYRKOGRÅRDEN

Parkarmaturerna på Angereds Gamla kyrkogård är relativt omoderna. Idag finns armaturer och ljuskällor som är betydligt mer energisparande trots att de ger mer ljus. Dock är armaturerna bara två stycken varför den ekonomiska vinningen inte blir så stor som om man haft ett helt system av äldre armaturer.

När det är dags att byta armaturer, eller om man vill utöka beståndet till att exempelvis gå runt kyrkan, bör man dock tänka på att ljuskällan bör ge ett varmvitt sken. Ljuset är mycket viktigt för stämningen på platsen. Man bör också tänka på att både stolpen och armaturen ska ha en underordnad roll och inte vara allt för framträdande på kyrkogården.

Parkarmaturen 804 från Neri, bestyckas med 50W CDO-ljuskälla som ger ett glödljusliknande sken.

Parkbänken Tessin från Nola.

VEGETATION NYA KYRKOGRÄRDEN

Inramning

Angereds nya kyrkogård saknar idag en sammanhängande inramning. Tidigare, har åtminstone större delen av kyrkogården varit trädombördad (se planutveckling på sid 19). En möjlighet är att återplantera träd åtminstone längs kyrkogårdens framkant.

Alléer och trädrader

Alléerna på kyrkogården är mycket viktiga att bevara. De två västra alléerna består av alm, men än så länge verkar de relativt friska. Det är viktigt att de tas om hand. Nya gravplatser bör till exempel inte lämnas ut i almarnas rotsystem. Om almarna i framtiden måste tas bort på grund av sjukdom eller liknande är det viktigt att de ersätts med träd av likvärdig storlek och volym.

Häcker

En nyplanterad thujahäck står längs nordöstra sidan. Bör tillåtas bli så pass hög att den döljer hustaket på andra sidan. Granhäcken den ersatte var mycket hög så rent formmässigt bör detta inte vara ett problem.

Syrenhäcken på kapellplatsen kan bytas ut mot något mer arkitektoniskt i samband med eventuell omdaning av platsen.

Rygghäcker på delen längst åt väster verkar ha funnits tidigare men är idag borta. Rygghäcker är viktiga rumsskapande element kring vilka gravkvarteren ser ut att vara uppbyggda. Återplantering av dessa är därför en betydelsefull åtgärd.

Trädval

I planteringar på en kyrkogård bör i första hand landskapsväxter användas. Dvärgformer av arter, träd ympade på lågstam och andra träd som ger ett allt för trädgårdsartat intryck bör undvikas.

På Angereds kyrkogårdar som verkar ha en tradition med mycket barrväxter som gran och tall, vore det inte fel att vårda det arvet och använda barrväxter även i framtiden.

MURVERK, ENTRÉER, MARK M.M. NYA KYRKOGRÅRDEN

Entréer och grindar

Grindarna är i dagsläget i gott skick, färgvalet, ljus grå, har varit vanligt under 1970-80-talen. Vid framtida rostskyddsbehandling och ommålning bör grindarna målas i svart kulör.

Gångar och markbeläggning

Alla gångar är grusbelagda och bör bevaras som sådana. De bör inte asfalteras. Grusytor bör hållas hårt packade för att öka tillgängligheten och minska ogrästtillväxt.

Murverk

Kyrkogården inramas i söder av en kallmurad rubbelsmur, där huggen sten ger muren ett stramt uttryck. Muren är idag i gott skick. Om skador skulle uppstå i framtiden bör murbruk undvikas. Stenläggare bör kontaktas för översyn.

Platser

Kapellplatsen liknar idag mest en berså. Syrenerna är vackra just under blomningstid, men resten av året bjuder de inte på någon särskild upplevelse. Platsen skulle kunna vara mer monumental,

eftersom den ersätter ett kapell. En skulptur, gärna med vatten, är ett sätt att förhöja platsen. Då skulle dessutom den siktlinje som mittallén utgör få en fond som utmärker en central plats i kyrkogårdens ursprungliga rum.

UTRUSTNING NYA KYRKOGRÄDEN

Bänkar/soffor

Båda befintliga modeller saknar armstöd. Detta är viktigt att tänka på vid inköp av nya soffor i framtiden.

Skyltar

Orienteringsskyltar med kvarters- och gravnummer saknas och placeras till exempel i anslutning till huvudentrén och i varje kvarter.

Kvartersskyltar finns till skillnad från på gamla kyrkogården. De är dock inte så tydliga på grund av för dålig kontrast mellan siffran och bakgrundsplattan.

Serviceplatser/Vattenposter

På platsen där kapellet tidigare har stått finns idag en vattenpost. Denna kan behöva flyttas om platsen omdanas. I övrigt är de äldre vattenposterna viktiga att bevara.

Parksoffan No 2 från Nola är en modell som är klassisk, modern och stilren.

Orienteringsskyltarna som finns på Mariebergs kyrkogård i Majorna. Dessa är tydliga och viktiga för att hjälpa besökaren att hitta rätt även på mindre kyrkogårdar.

BELYSNING NYA KYRKOGRÅRDEN

Idag finns som tidigare nämnt ingen belysning alls på kyrkogården. En upplyst kyrkogård blir naturligtvis mer tillgänglig. Detta gäller framförallt på vintern när mörkret faller tidigt. Om det anses viktigt för platsen med belysning bör ett förslag till belysningsplan tas fram, där det bestäms vilken typ av belysning som är mest lämpad, t ex stolpar längs huvudstråk, effektbelysning av muren o.s.v.

Viktigt är att den/de armaturer man väljer är utformade på ett sätt så att de inte blir för dominant i kyrkogårdsrummet. Själva ljuset är också mycket viktigt för stämningen på kyrkogården, det får inte vara för varmt eller för kallt. Även placeringen är viktig, stolpar får inte hamna fel i blickfånget. Dessutom bör man tänka på att vara varsam om ledningar måste ner i trädens rotzoner.

Om Kapellplatsen rustas upp kan belysning gärna ingå i utformningen, på så sätt kan platsen framhävas även kvällstid, t ex vid allhelgonahelgen.

Azur från Fagerhult är en modern armatur som är ett exempel på en belysning som inte är för framträdande i sin utformning utan kommer smälta väl in i omgivningen.

Micenas från Indal finns också hos Fagerhult är en annan modern armatur vars utformning bygger på en mer traditionell gravlykta.

GRAVANORDNINGAR

Kulturhistoriskt värdefulla gravar

Göteborgs Stadsmuseum (1997) har pekat ut gravar med stort, omistligt kulturhistoriskt värde som skall bevaras för framtiden. För Angeredes kyrkogård beslöts att alla gravar före 1930 (sid 4) skulle registreras enskilt. Dessutom var följande kriterier avgörande för enskild registrering:

- Alla gravvårdar med järndetaljer
- Gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- Gravvårdar med tidstypisk utformning
- Gravplatser med buxbomshäck
- Gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Sammanlagt rör sig detta om 103 stycken varav 98 förvaltas av enskilda gravrättsinnehavare och 5 förvaltas av kyrkogårdsförvaltningen (se sid. 29). Både i privat ägo och efter återlämning till kyrkogårdsförvaltningen skall dessa kulturhistoriskt värdefulla gravar bevaras och hanteras varsamt så att varken den specifika gravanordningen eller kyrkogårdens huvudsakliga karaktär förvanskas.

Precisering av värde

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har inte tillgång till Göteborgs stadsmuseums individuella registrering av gravanordningar. En karta med utpekade gravar finns till hands, men närmare precisering över varför just dessa gravar är utpekade saknas. Samtidigt har kyrkogårdsförvaltningen ingen rutin på att precisera registreringen av ”nya” Kulturgravar i gravregistret. Idag är det därför svårt att tolka huruvida en gravanordning exempelvis är utpekad som bevarandevärd under det generella kriteriet ”Äldre än 1930” eller det mer specifika ”Gravplats av person- eller stadshistoriskt intresse”, eller om den ens anses ha ett kulturhistoriskt värde. Bevarandeanspråket kan därför orsaka förvirring och upplevas som subjektivt och opålitligt, vilket i förlängningen inte främjar en god planering av bevarandet av kyrkogårdens gravanordningar eller utvecklingen av kyrkogården.

En viktig förändring i registreringsrutinen i gravregistret är därför att precisera kriterier för varför en grav har ett stort kulturhistoriskt värde. På så sätt blir kunskapen och förståelsen djupare hos fler inblandade, samtidigt som framtida inventeringar och dokumentation har ett

bättre underlag. Uppfattningar av vad som är värdefullt att bevara idag förändras med tiden, och ett revideringsarbete blir bättre utfört om ursprungligt underlag är tydligt och väl motiverat.

Återupplåtelse

I de upprättade riktlinjerna för Angeredes kyrkogårdars enskilda kvarter (*Göteborgs stadsmuseum 1997, s. 81-82*) står bl.a att *Gravar med stort kulturhistoriskt värde d.v.s att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär bl.a att gravarna ej får avlägsnas eller flyttas. Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats. Återlämnade gravanordningar äldre än 1930 skall ej återupplåtas.*

Problem uppstår då kyrkogårdsförvaltningen i framtiden återfår allt för många gravanordningar med utpekad stort kulturhistoriskt värde. En hållbar praktisk och ekonomisk skötsel av dessa måste kunna upprätthållas, varför viss återupplåtelse av nämnda gravar kan vara nödvändigt för att begränsa beståndet av kyrkogårdsförvaltningsägda gravanordningar till en rimlig nivå. Dessutom måste efterfrågan på nya gravplatser inom kyrkogården kunna mötas.

Det är därför nödvändigt att kontinuerligt se över beståndet Kulturgravar för att se på alternativa lösningar på bevarande- och utvecklingsmöjligheter av dessa. Genom att man preciserar gravanordningars kulturhistoriska värden vid inventeringstillfällen samt vid återlämnandet från privatperson är det möjligt att dela upp nuvarande kategori *Kulturgravar* i två kategorier: ”Kulturgravar” och ”Övrigt”. Fortfarande gäller att samtliga gravanordningar äldre än 1930 har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägsnas. Men vad gäller återupplåtelse har Bou-2010 reviderat 1997 års riktlinjer (*”Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats. Återlämnade gravanordningar äldre än 1930 skall ej återupplåtas”*). (s. 14):

... Ett urval skall upptas som Kulturgravar och skall inte upplåtas, och ett urval skall upptas som Övrigt och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Övrigt skall preciseras i förvaltningens gravregister.

Vad som är *möjligt* eller inte avgörs av kyrkogårdens platsbrist, ekonomi och prioriteringsordning inom ett eventuellt stort antal Kulturgravar. Dessutom avgörs urvalet av hur respektive gravanord-

ning ser ut; om det är praktiskt möjligt att en återanvändning kan genomföras utan att skada helheten (*se vidare under rubriken Dispositionsavtal*). Kontinuerlig diskussion kring kyrkogårdens karaktär och konsekvenser av upplåtning bör hållas levande.

För grundläggande kunskapsunderlag varefter man kan ta beslut kring kategoriindelning krävs revidering av inventeringen från 1997 vart 6:e år, samt som tidigare nämnts kontinuerlig kontroll vid tillfällen för återtagande. Gravordningarnas värde skall preciseras och beståndet eventuellt revideras i samråd med antikvarisk kompetens. Inventeringar bör bestå av en karta med kyrkogårdens särskilt värdefulla gravanordningar utpekade tillsammans med preciserade urvalskriterier samt foto bifogade över varje utpekat objekt. Material både för arkivering samt som tillgängligt underlag bör tas fram.

Dispositionsavtalavtal

Idag är återanvändning ofta både ekonomiskt fördelaktigt och förenligt med kretsloppstänkandet och sparandet av jordens naturresurser för att skapa en hållbar utveckling av miljön, varför många väljer detta alternativ. När det gäller kulturhistoriskt värdefulla gravar är

det dock särskilt viktigt att omarbetning sker på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning, utformning och generellt utförande. Den befintliga texten kan täckas över med en metallplatta med nya inskriptioner. I vissa fall där själva inskriptionen är värdefull kan det vara lämpligt att istället för ombearbetning av text vända på vårdens och omarbetsidans baksida till en ny framsida.

Det är av högsta vikt att inte förbise dessa gravanordningarnas kulturhistoriska värde om man återupplåter platsen till privatperson. Upplåtaren (kyrkogårdsförvaltningen) kan enligt Begravningslagen besluta om begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt, nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur. I samband med återupplåtelse av dessa speciella gravar bör därför ett avtal upprättas mellan upplåtaren och kommande gravrättsinnehavare för att säkerställa att kravet på bevarande och vård även efterlevs i privat regi:

- *Återupplåts gravanordningar i kategorin Övrigt skall detta göras efter genomförd dokumentation och med kunskapsberedande information samt dispositionsavtal från kyrkogårdsförvaltningen så att varsamhet efterföljs och bevarande säkerställs.*

Skyddet av gravanordningarna kan genom dispositionsavtal i förlängningen också bättre säkerställas genom att länsstyrelsen blir tillsynsmyndighet enligt Kulturminneslagen § 13;

- *Avlägsnande eller väsentlig förändring av gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde och som är i förvaltningens ägo (Kulturgravar) eller har Dispositionsavtal (Övrig) kräver länsstyrelsens tillstånd.*

Väsentlig ändring i det här fallet gäller små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhet om de upprepas, t.ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna.

Kunskapsunderlag

Kunskapsunderlag samt diskussionsmöjligheter för ökad förståelse av specifika gravvårdars och kvarterens generella karaktär bör erhållas privatpersoner av kyrkogårdsförvaltningen. På så sätt kan exempelvis riktlinjer kring hänsyn följas:

- *Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras men kan återupplåtas. Vid uppförande av ny vård skall hänsyn tas till karaktär och äldre gravanordningar kring platsen.*

Det som är viktigt är att alla led inom förvaltningen är kontinuerlig uppdaterade kring vad som gäller för Angereds kyrkogårdar och vad karaktär och värden består av på just dessa kyrkogårdar. Den vanligaste orsaken till att kyrkogårdarna sakta med säkert kan förändra karaktär och förlora sitt kulturhistoriskt värde, är de små återkommande förändringarna som inte ses över kontinuerligt. För att undvika detta måste man tänka långsiktigt och ha en god kommunikation mellan samtliga inblandade.

